

UDC 130.2

G. BOLGAUOVA

S. Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY IN KAZAKHSTAN:
BETWEEN TRADITION, MODERNIZATION AND THE CONSUMER SOCIETY

In the article we have considered the culturological problems of national and cultural identity in modern Kazakhstan at different levels of social consciousness. The main tendencies of identity shaping: archaisation, search of integrity, neotraditionalism. Preconditions and consequences of the problem were analyzed

Keywords: cultural identity, national identity, archaisation, neotraditionalism, modernization.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ СӘЙКЕСТІЛІК:
ДӘСТҮР, ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ ТҰТЫНУШЫЛЫҚ ҚОҒАМЫ АРАСЫНДА

Мақалада қоғамдық сананың әртүрлі деңгейдегі ұлттық және мәдени сәйкестіліктің мәдениеттанулық мәселелері қарастырылған. Сәйкестілік қалыптастыру негізгі үрдістер: архаизация, тұтастықты іздеу, неодәстүршілдік. Мәселенің алғышарттары мен салдары талданған.

Түйін сөздер: мәдени сәйкестілік, ұлттық сәйкестілік, архаизация, неодәстүршілдік, жаңғыру.

НАЦИОНАЛЬНАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В КАЗАХСТАНЕ:
МЕЖДУ ТРАДИЦИЕЙ, МОДЕРНИЗАЦИЕЙ И ОБЩЕСТВОМ ПОТРЕБЛЕНИЯ

В статье рассмотрены культурологические проблемы национальной и культурной идентичности в современном Казахстане на разных уровнях общественного сознания. Основные тенденции формирования идентичности: архаизация, поиск целостности, неотрадиционализм. Проанализированы предпосылки и последствия проблемы.

Ключевые слова: культурная идентичность, национальная идентичность, архаизация, неотрадиционализм, модернизация.

National and cultural identity in this article explored from the culturological positions as a result of group identification, as a group identity. National and cultural

identity in modern Kazakhstan society is problematic and controversial. There are a number of historical, objective factors and prerequisites this problem.

The “skeleton” of traditional Kazakh society, that ensured combination of all its parts into an organic unity, was the system of genealogical kinship. It pervaded all levels of the social structure was closed, resistant, impenetrable from the outside. The vertical stratification was weak despite the presence in traditional Kazakh society of a complex estate stratification, differentiation on open and closed “privileged corporations” – “ak suyek and kara suyek, as well as presence of inon-integrated in the main genealogical structure classes – the Tore, the Khozha and the Tolengit. In our opinion, these units probably can be attributed to “introduced” from the outside, assimilated in the nomadic environment social categories (settled societies are characterized by rigid stratification). Constraints and subordination (hierarchy) stemmed from the relations of kinship, not from the attitude of ownership.

So, the original, or first, level of structure in the traditional Kazakh society based on the Patriarchal tradition of blood-kinship. It includes families and clans consolidated on the basis of socio-economic nature. The main form of power is the Council of Elders, and the ideology is the kinship. Kinship relations of the Kazakhs in addition to the patrilineal principle include matrilineal filiation and kinship through marriage.

The second level of the social structure is based on the genealogical community large associations: Taypa (tribe) - tribal alliance – Zhuz. Consolidation occurred on the basis of territorial, administrative and political factors. The form of government at this level was made by the supreme body of the Institute of biy – the Council of biys, an ideology was the common origin of clans and tribes (“Shezhire”). This turn to the universality of the spiritual-ideological orientation led to the generation of more complex, extensive social organizations.

Thus, zhuzes become a step on the way towards integration in a nomadic society through sub-ethnic contacts. There is a real and holistic framework for social and cultural identity, concerted action between members of a single social organism, a common means of relations (language), symbols and values, and stereotypes.

Tribes, tribal enterprises, zhuzes are an improved forms of self-regulation mechanisms of the micro-level functioning in society as a whole. So, if the tasks of the segments of the first level mainly were solving socio-economic issues, the clan groups of the second macro-level were carried out predominantly socio-political functions are concentrated in the traditional Kazakh society is mainly around the administrative-territorial issues.

Thus so-called clan-zhuz structure was formed. It reflected the worldview, and the nature of mentality of the Kazakh society and became the base of identification. The Russian Empire didn't try to change it, unlike the Soviet state, which is actively engaged in nation building.

Began in the society of the late XIX – early XX centuries, during the Kazakh Enlightenment, the discourse of national self-determination of Kazakhs, was interrupted by the end of 30-ies. The formation of national identity exclusively carried out by the Soviet government under a clearly defined cultural and national policy. Ethnicity not denied, but is considered as something secondary. The main and the highest community was proclaimed the Soviet people, the main value was an internationalism. This has contributed to the success of modernization, but in the socio-cultural stratification the status of values of ethnicity was lower than the “soviet”. Clan relations was declared a relic of the past, the Kazakhs began to involve in structure of the Soviet ethno-political community with the help of the education system and the party system. Part of the population lost its ethnic identity. This caused the discontent of the representatives of almost all ethnic groups, particularly the intelligentsia. Its representatives pointed out that the only area of preserving national traditions and identity to a greater or lesser extent, remained a village.

The collapse of the Soviet Union and the subsequent processes have shown that the constructivist efforts of the state are not able to form new communities of people and strong culture, the process of cultural identification can be controlled via social engineering only partially.

After independence, Kazakh society has faced a number of challenges. The transition to capitalism has led not only to a complete transformation of the economy, but also to profound changes in the social structure and stratification. The process of social differentiation has affected all dimensions of social structure, including ethnic and social. The specificity of Kazakhstan is that cultural borders are not between ethnic and between language groups.

Kazakhstan has started the socio-economic transformation as a fairly egalitarian society, however, it was quickly transformed into a highly polarized and stratified society. Whole social groups disappeared, new ones emerged. Emigration of Russian-speaking population and repatriation of Kazakhs from China, Mongolia and other Central Asian countries greatly changed social and cultural landscape. Political system was entirely transformed. These processes and accompanying large-scale socio-economic crisis, inevitably led to the marginalization of large segments of the population. The intensification of internal migration processes and forced urbanization also contributed to the marginalization, and it always leads to an identity crisis. On the other hand, the attainment of political sovereignty, entry into the system of international relationships requires from the representatives of the ruling elite an understanding the uniqueness of Kazakh society and culture and ability to present it to the world. And the fall of the “iron curtain” and direct confrontation with globalization inevitably led to a culture shock and contributed to the realization of the fragility of their own culture among the ordinary members of society.

Important concept of cultural marginality describes the situation and characteristics of vital activity of individuals, social groups, attitudes, values, behaviors which are simultaneously correlated with a variety of cultural systems. The objective conditions for the formation of cultural marginality are the processes of transformation of the social system, the intensification of social movements in society, to promote intercultural interactions. Marginality is not so much the exception as the norm the existence of cultural systems.

The process of interaction of cultures in Kazakhstan is based primarily on the values and functioning mechanisms of the traditional culture.

Weak structure, the unevenness and contradictions of Kazakhstan's socio-cultural layer that associated with "Soviet" rationalism and at the same time with tradition, this "duality" is, today, defines the marginal status of the culture of the region.

The processes taking place in Kazakhstan now, come into sharp conflict with the values of traditional society. Cultural globalization puts into question the very idea of national development, thereby causing a local reaction, in particular, the intensification of traditionalist sentiment in Kazakhstan.

Thus, by the beginning of the XXI century Kazakh society has changed so much that it requires a new level of identity. A reflection of this problem can be found at all levels of public consciousness – theoretical, everyday, ideological.

We can see a discussion in social networks, the media, at family events and friendly gatherings - discussion about Kazakh traditions and being kazakh. We can consider it as a reflection of the process of searching identity in everyday consciousness, Despite the fact that these disputes often sound and look extremely emotional and irrational, these battles show the relevance of this problem for ordinary members of the Kazakhstan society. This discourse is necessary, it creates the possibility of dialogue between representatives of different social and cultural communities, opposes ghettoization and marginalization.

The main trends in this natural search for identity, we believe the pursuit of integrity, archaization and neotraditionalism.

Archaisation, by definition of A.S. Akhiezer is a "community response to the crisis through a return to old ideas, proven in past crises, ...attempt to return to pre-state forms of activity" [1]. One of the manifestations of archaism is active creating of myths. Clash of archaisation with the desire to reform leads to a split society. Conditions for the domination of archaistic culture is the lack of dialogue in society.

Archaisation in itself is only an indicator of the depth of the crisis, but potentially carries great risks. The main manifestation of archaisation in our society we believe a revival of clan and tribal relations as a culture values. Studies of the KazISS demon-

strate us how topical is zhuz identity. Only 11.1% of Kazakh respondents do not know about zhuz or do not consider themselves to zhuz [2]. 2/3 of the Kazakh respondents know seven generations of his ancestors. At the same time appears the dual dimension of inter-Kazakh identity, since only 0.9% of the Kazakh respondents primarily feel like the representatives of the zhuz and 4.1% feel like the representatives of the clan. But 56.7% of the respondents identify themselves with the people of Kazakhstan, citizens of the Republic of Kazakhstan and 32.9% – with representatives of their nationality [2]. When choosing business partners, 44.6% of respondents give preference to members of clan. On this basis it can be concluded that at the national macro level, the value of zhuzes or tribal belonging is weakened, but its role is growing at the micro level. Revival means not just the existence, but the public proclamation of their significance. Escape to the Gemeinschaft opposes people identification with Gesellschaft. The preservation of these structures for a long time is possible thanks to their strong adaptive capacity, but innovative capacity is completely absent.

Archaisation is based on the collective unconsciousness. It motivates people to active social action, for example, the counteracting to reforms. It has a strong conflict potential.

Unlike archaisation commitment to integrity leads to passivity, retreating, withdrawal from social activity

Commitment to integrity is evident in the constantly reproducing trying to create a modal image of the “true Kazakhs”. The worldview of the nomad was syncretic. But the sociocultural world in which our compatriots lived, in the last century several times was destroyed completely, and the destruction was catastrophic. Some of these traumas were not the object of reflection in the public consciousness and for a long time were remaining in the collective subconsciousness. It is not surprising that now people are trying to remember and recover what they had lost, returning to the past. Modern post-industrial world can not be syncretic, it is fragmented and unstable. A more productive strategy is to return to the future, facing reality.

The tendency to return to the integrity of the world, to enchante it is a global trend in reaction to the modernization that gave rise to conservatism and neotraditionalism.

Neotraditionalism is quite different from the archaication phenomenon. The tradition and the language has become almost the main theme of the discourse that accompanies the transition of the Kazakh culture to a new level. But from the point of view of cultural studies, the role of tradition in contemporary culture is changing substantially. We use the concept developed by S.A. Madjukova [3]. Socio-cultural neotraditionalism characterizes the situation, when distorted or even lost tradition is

artificially restored, and the substitution of the sacred content of the tradition for rational explanation of the need for its implementation with the aim of understanding their involvement in the local (ethnic) community. Thus, tradition has the potential of variability, adaptation to new social, economic, and political conditions. Without ceasing to be a tradition it assumes new forms and ways of existence, partially changing its contents. Neotraditionalism is a set of following fashion (in form) and traditions (content), when the regulation of social systems mainly based on tradition or innovative standards is one of the criteria for distinguishing between so-called traditional and modern societies.

Faced with the crisis of identity in the post-Soviet space, post-modern society found itself in the context of increasing mutual repulsion of different social strata, including ethnic fragmentation, in which the subjects of power are based on being revived, or even invented traditions. Socio-cultural neotraditionalism is playing an increasingly important role in contemporary processes of modernization, identification and self-determination of individuals, groups and communities, as well as in the determination of perspectives of their development. Neotraditionalism as a conscious reaction is a phenomenon of evolving, transitional society, not traditional. Tradition in traditional society is a specific inheritance mechanism and mode of development of the cultural experience of past generations, providing diachronic social communication. The specific content of this communication is to reproduce from generation to generation of meaningful actions and perceptions, fixing the accumulated social experience and serving as the regulatory principles of development of new conditions and problems. Neotraditionalism is a kind of nostalgia for the lost integrity, stability and predictability of a society reproducing itself on the basis of tradition and having the legitimacy of historical past, his experience. It appears that the neotraditionalism differs from similar processes leading ultimately to the destruction of traditional culture. Neotraditionalism characterizes the formation of such neotradition, which is based on logic of it's own ethnic culture. Innovation is not detrimental to the tradition. In other words, when there is a continuation of the development of this culture.

One of the most important characteristics of socio-cultural neotraditionalism is that the reasonable, reflective consciousness has a priority over irrational values. We can qualify as a neotraditionalism for instance, rebirthing of tradition of "small Hajj" in various "Holy places", which essentially is the development of certain industries of tourism and entrepreneurship.

Archaisation should be considered as a most dangerous phenomenon from these three tendencies.

Thus, the search for national and cultural identity in modern society is a contra-

dictory process, although inevitable and carries certain risks. One of the risks is the relative weakness of the modernization component of modern Kazakh identity. Kazakhstan for centuries was in relative isolation from the outside world and fell under his influence at a time when capitalism has taken the form of a consumer society. Western society's came to consumption through modernization, turning first from traditional to industrial and urbanized. The rejection of tradition was made possible by the rationalization of all social structures. But this intermediate stage is almost never manifested itself in Kazakh culture. Stalin's modernization coincided with socio-demographic catastrophe of the Holodomor and didn't affect Kazakh culture. Successive waves of industrialization could not deeply affect the predominantly rural population. And urban civilization in Kazakhstan is beginning to emerge only now. Thus, the Kazakh national culture in the twentieth century wasn't profoundly transformed during the modernization process, which involved only a relatively small part of the ethnic group. Impact of this phenomenon is contradiction between the rational and the westernized elite (political, economic, cultural) and some stratas of Kazakh society, focusing on tradition and archaication. In fact, the process of modernization began in Kazakhstan only to the twenty-first century, when most scientists of the global world has abandoned the concept of modernization.

Another risk is the crisis of identity of those who are not focused on tradition and do not belong to the elite. If people don't find value orientations in their society, can not be integrated into the society, they migrate to where their attitudes and lifestyles will not be regarded as a menace to society. We believe that those people involved in the process of "brain drain". As a consequence, this may lead to critical reduction of the innovative capacity of our society.

The spread of extremist religious movements is also a direct consequence of an identity crisis.

At the theoretical level of public consciousness the problem of identity is represented in a huge number of publications of Kazakhstan's scientists on this subject over the last 20 years. The interest of researchers to this subject is stable, in the framework of this article it is impossible to analyze all the results. Let us mention only the works of A. Nysanbaev [4], R. Kadyrzhanov [5] and many others.

On the ideological level, this problem is also reflected. The main goal of the Republic of Kazakhstan is to join the ranks of developed countries. As is clear from strategic documents, national culture and identity is considered by the political elite as an important prerequisite to achieving it. In recent article, "Look into the future: the modernization of public consciousness" [6] the President of Kazakhstan N. A. Nazarbayev presented a frame for the formation of the cultural identity of Kazakhstan. It

includes such values as the market competitiveness, the preservation of national spiritual culture (the best traditions), education, evolutionary development and openness.

In the proposed model we can see the influence of the experience of developed South-East Asian countries such as Japan, South Korea, China. Their political elites were able to use the inevitable crisis of identity for economic mobilization and motivation of the population. But this identity has developed over centuries. Also in these countries due to irrigated agriculture has developed a specific labour culture which became an important resource for their economic development. These societies saved the most deep cultural codes, but ultimately refused to follow the traditions. The Gulf countries go down different path. Preserving tradition, they used foreign workforce for economic development. Kazakhstan, because of its characteristics, cannot directly borrow any of these models. So our society will not be transformed as ready-made designs. This is indicated by the President. In the circumstances the state and society will have to make serious efforts to achieve the goals.

We see that the political elite of Kazakhstan is fully aware of the problem of identity, the danger of archaication, exalted zhuz relations. It realize the need for rationalization. The solution again is proposed in the constructivist way. The emphasis is on children and young people, the main instrument of modernization should be the educational system. But is the society ready to adopt this model?

Traditional culture and rationality are not compatible. The modernization of consciousness requires a much more profound transformation of cultural identity and social structures. It is necessary to work to trust and respect for the state, maintaining dialogue in society, to create effective social mobility and to stimulate innovation.

REFERENCES

1. Ahiezer A.S., *Arhaizacija v rossijskom obshhestve kak metodologicheskaja problema Obshhestvennye nauki i sovremennost'*, **2001**, 2, 89, 90 (in Russ).
2. *Sotsial'no-politicheskaya stratifikatsiya kazakhstanskogo obshchestva, po rezultatam sotsiologicheskogo issledovaniya KISI i nauchno issledovatel'skogo proyekta IFIP, Almaty, 2011*, 70-78 (in Russ).
3. Madjukova S. A., Popkov Ju. V. *Fenomen sociokul'turnogo neotradicionalizma, SPb. Aletejja*, **2011**, 19, 25 (in Russ).
4. Nyisanbaev A.N., Shaykemelev M.S., *Metodologicheskie podhody k izucheniyu etnoidentichnosti v postsovetskom gumanitarnom diskurse: kazahstanskiy opyt. Sotsiologicheskie issledovaniya*, **2013**, 80 (in Russ).
5. Kadyrzhanov R., *Konstruktivizm, primordializm i opredelenie nacional'noj identichnosti Kazahstana. Al-Farabi*, **2012**, 4, 40, 86 (in Russ).
6. Nazarbaev N.A., *Vzgljad v budushhee: modernizacija obshhestvennogo soznaniya. Kazahstanskaja pravda*, **2017**, 12 apr. (in Russ).

ӘОЖ 94 (574.42)

М.Б. ЖОЛБАРЫСОВ, Р.К. НУРБЕКОВА

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ҚАСИЕТТІ ОРЫНДАРЫ

Мақалада Шығыс Қазақстанның тарихи-мәдени мұраларына жататын, өлкенің тарихи-мәдени ескерткіштерінің бірі Ырғызбай ата және Қоңыр әулие киелі жерлері жайлы баяндалған. Бұл әулие тұлғалардың халықтық тарихындағы ерекше орны көрсетілген.

Түйін сөздер: Ырғызбай ата, Қоңыр, молда, әулие, ұрпақ, ырым, кесене, ескерткіш, үңгір.

СВЯЩЕННЫЕ МЕСТА ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье упоминается один из историко-культурных памятников региона, относящихся к историческому и культурному наследию Восточного Казахстана – мест. Ырғызбай-Ата и Коныр. Эти священные фигуры занимают особое место в народной истории.

Ключевые слова: Ырғызбай Ата, Коныр, мулла, святой, поколение, знак, мавзолей, памятник, пещера.

SACRED PLACES OF EASTERN KAZAKHSTAN REGION

The article mentions one of the historical and cultural monuments of the region, relating to the historical and cultural heritage of East Kazakhstan - the places. Yargizby-Ata and Konyr. These sacred figures occupy a special place in people's history.

Keywords: Yurgyzbut Ata, Konyr, mullah, saint, generation, sign, mausoleum, monument, cave.

Шығыс Қазақстанның тарихи-мәдени мұраларын ел тарихын баяндаушы қайнар көз ретінде қарастыру, еліміздің мұрасы тарихи-мәдени ескерткіштердің алатын орны мен зерттелуі, тарихи-мәдени ескерткіштердің қалыптасуы мен дамуын бір жүйеге келтіру қажеттілігі, тарихи-мәдени мұраларды қорғау мәселесі, сонымен қатар аумақтағы тарихи-мәдени ескерткіштердің зерттеу өлке тарихи-мәдени мұраларын зерттеудің басты бағыттары, зерттеу жұмыстарының көптігіне қарамастан, кейбір аспектілер әлі де болса тереңдетіп қарастыруды талап етеді.

Шығыс Қазақстанның қасиетті жерлерін, қазақ халқының мәдени-тұрмыстық жетістіктері мен ерекшеліктерін, салт-дәстүрлерінің бай мұрасын көрсету туризмнің дамуына әсері мол. Ұлттық салт-дәстүрлерді әлемге насихаттау және сұраныстың ұлғаюы нәтижесінде өнімді әлемдік деңгейге ұсыну мәселесі

бар. Осы саладағы зерттеулер маңызды болып табылады.

Ырғызбай ата және Қоңыр әулие киелі жерлері. Ел аузында «Ырғызбай әулие» атанған бабамыз 1787 ж. дүниеге келіп, 1850 ж. 63 жасында қайтыс болған. Қайтыс боларының алдында: «Мені осы құба белге жерлендер, зиратымды көтермендер, ұрпақтарым көтереді», – деп өсиет қалдырған екен. Бұл – Барқытбелдің теріскей баурайындағы Күмісті жайлауы деген құйқалы, қасиет қонған жер. Заманында болашақ Абайдың әкесі – бала Құнанбайды ауыр дерттен жазып алған атақты тәуіп туралы халық жадында жатталған жақсы лебіз, тылсымға толы әңгіме мол. Ырғызбай – өзі молда, өзі тәуіп һәм әулие кісі болған. Дала зертханасында дәрілерін сайлап, алдын ала өзіне келе жатқан адамды, жанына батқан ауруы мен оның емін біліп отырған. Тарбағатай тауларында өсетін алтынтамыр, ермен, жалбыз, бірсалар іспетті елу түрлі шөптен дәрілер жасаған. Қытай емшілерімен байланыста болып, тәжірибе алмасқан. Бір ерекшелігі, ем-домына ақы алмаған. Аурухана жоқ, ешкім ота жасамайтын заманда Алланың жіберген қасиетті құлы ретінде адамдарға шипасы тиген. Мал әкеліп, ризашылығын білдіргендерге: «Жетім-жесірге беріңдер, менің міндетім бөлек», – дейді екен. Қазақта: «Алладан тіле, әулиеге түне», – деген жақсы сөз бар. Міне, сондай қасиет қонған өңірлердің бірі – Ырғызбай әулиенің басына түнеп, дұға еткен жандардың тілегі қабыл болғанына талай мысал келтіруге болады. Өзі өсиет етіп қалдырғанындай, әулие 1920 жылдары Шыныбай есімді ақсақалдың түсіне кіреді. «Ей, Шыныбай, менің басымда қозы-лақ ойнап жүр, зиратымды көтер, саған Алла тағала береді», – дейді. Шыныбайдың сол кезде малын барымталап кетіп, Тапберді бастауында қиналып жүрген кезі екен. Ол қара сиырының күшімен сүйреткімен тас тасып, әулиенің жатқан жерінің алғашқы сандықшасын қойыпты. Содан кейін тұрмысы түзелген Шыныбайдың ұрпақтары бүгін де байқуатты тұрады. Ал әулиенің мазарын Жымырайдың Омарбегі, Әбекбайдың Ахметі, Баяхмет Садықов және Оразай, Мұқатан, Тайпақ есімді Кіндікті ауылының ақсақалдары мен ұрпақтары 1956 ж. көтерген. Он жыл өткен соң мазардың жанында зиярат етуге келушілер қонатын тас үй салыныпты. Кешеннен 50 шақырым жерде орналасқан Жәнтікей ауылындағы Ырғызбай ата мешітінің имамы Алтынбек Қожахметұлының айтуынша, адамдар әулиенің басына 1903 жылдан бастап келе бастаған [1].

Ырғызбай ата мазары табиғи қызыл тастан қайта көтеріліп, жаңғыртылған екен. Сондай-ақ бұл жерде жалғыз мазар емес, тұтас кешен орналасқан. Әулиеге зиярат етушілер сонау қыспаққа толы кеңестік кезеңде де толастамағаны белгілі. Бүгінде Ырғызбай әулие кешені жаңадан жүргізілген құрылыстар негізінде заманауи зиярат және рухани орталығына айналды. Айталық, өткен жылы жаңа талаптарға сай, ішінде ыстық және суық суы, кең дәмханасы және бай кітапханасы мен мұражайы бар үлкен қонақүй салынған. Біріккен Араб Әмірлігіндегі Заир

мешітінің үлгісімен жасалған, қазіргі заманға лайық санитарлық-гигиеналық кешен тұрғызылған. Осы құрылыстардың жобасын жасап, зиярат етуші халыққа тегін қызмет етуге өткізіп берген ағайынды Сабуровтардың иелігіндегі «Ағзам» асыл тұқымды зауыты, әулеттің қазіргі ағасы Бәделхан Камалханұлы екен [2].

Ырғызбай әулиенің басына зиярат ете келгендерді шын пейілімен күтіп алып, баба кешенін тап-тұйнақтай таза ұстауға қызмет етіп жүрген Болат Тағабайдың еңбегі ерекше. Шырақшылық міндетін ізгілікпен адал атқарып жүрген ол қасиетті орынға кездейсоқ келмеген. 1986 ж. әкесі Құнанбай мазардың алғашқы ескерткіш тасын қойған екен. Ұлы Отан соғысының ардагері, соғыстан кейін Ақсуат ауданының өсіп-өркендеуіне еңбегі сіңген әкесінің есімін де ел-жұрт Ырғызбай әулиенің Құнанбайды емдегеніне орайластырып, ырымдап қойған көрінеді.

1990 ж. бүкіл ел болып, кесенені ақ кірпішпен қаптайды. Алайда, ширек ғасырдан кейін тозатын силикат соңғы жылдары үгітіле бастаған екен. Осы орайда көп уақыттан бері іштей ширығып, дайындалып жүрген Бәделхан Камалханұлы тәуекелге бел буып, ауқымды құрылысты бастап кетеді.

Қоңыр әулие. Шала піскен гранит – өте құнды құрылыс материалы. Кесене құрылысының бір ерекшелігі, алдын ала ешқандай сызба сызылған жоқ. Бабамыздың бұрынғы тастан қаланған зираты сақталды. Жалпы, бұл құрылыс Алланың құдіретімен, бабамыздың қасиетімен салынды деуге болады. Мұндай сәулет формасы Шығыс өңірінде кездеспейді. Мазардың жобасы болмаса да, қасиетті сандар ескерілді. Іргетасы жеті қабаттан өрілді. Кесене біткенде Құдайдың құдіретімен үш күмбез шықты. Күмбездер күн сәулесіне жалтылдап тұрады. Әлбетте, мазарға бала тілеп келетіндер көп. Сәйкестікті қараңыз, кесене күмбезі атасы сияқты, жанындағы тас үйдің күмбезі анасы іспетті болса, мазардың кіреберісінің үстіндегі кішкене күмбез бала сынды әсер қалдырады. Бастапқыда мұндай көрініс шығатынын ешкім білген жоқ. Күмбезді көтеру барысында ойдан ой туып, осы үйлесімді композиция пайда болды. Жалпы, шошақ күмбезді зират шығыс өңіріне тән. Ағаш, темір есіктің бәрі 40-50 жылда тозатын болғандықтан, тот баспайтын құрыш болаттан есік қойылған. Кешенеге осындай құрылыстың салынуы, қалың елдің толассыз келуі – әулие бабамызға деген халықтың рақметі деп ойлаймын. Өйткені, қысы-жазы кісі үзілмейді. Шетелдерден де қонақтар көп келеді, – деді кесене шырақшысы Болат Тағабай [3].

Ырғызбай ата мазары VII ғасырдың сәулеттік стиліне сай келеді. Мазардың жанындағы тас үй де осы ансамбльді сақтау орайында қызыл гранит таспен қапталған. Дала төсінде оқшау тұрғанымен күмбезге орнатылған күн сәулесінен қуат алатын шамдар түн баласында мазарға жағылған қырық шырақ іспетті кесенеге ерекше келбет беріп тұрады.

Табиғаттың жұмбағы таусылған ба? Бір қарағанда жақпар тасты осынау бір

таудың қуысында үңгір бар, ол үңгірдің астында көздің тамшысындай мөлдір көл бар деп еш ойламайсыз. Алла тағаланың өзі сырт көзден жасырған сол көлдің емдік қасиетін жергілікті халық ертеден-ақ білген екен. Көктем туып, көк шығысымен-ақ ауырған-сырқаған, бір перзентке зар болған жандардың Қоңыр әулие үңгіріне ағылуының себебі де осында көрінеді. Ені 80 метр, биіктігі 1,5 метрдей болатын жіңішке дәліз арқылы үңгірге кіріп, көлдің мұздай суына бір сүңгіген жанның бойы сергіп, санасы серпіліп сала беретін көрінеді. Қаншама жүздеген, тіпті мыңдаған адамдар осынау көлден дертіне дауа, еміне шипа да тауыпты. Оны үңгірдің аузында жатқан балдақтар да растағандай. Ең бастысы, сенсеңіз болды. Қоңыр әулие үңгірінің шырақшысы Жанысбек есімді азамат та осыны айтады.

Бұл жерге келгеннен соң, ақ ниет, ізгі оймен келу керек. Тіпті, үңгірдің ішіндегі көлдің суына түспей-ақ, жанында отырып ауруынан айығып кеткен адамдар бар дейді. Мұндағы көлдің суы өте шипалы. Әсіресе, аяқ-қолы тартылып, сал болып қалғандар мен көзі ауыратын жандар үшін таптырмайтын ем екен.

Жалпы, Қоңыр әулие үңгірі туралы халық аузында аңыз да, әңгіме де өте көп. Оның ішінде ауыз әдебиетінде сақталған деректердің дені жоңғар шапқыншылығымен байланысты. Қоңыр әулие үңгірі атауы «Қабанбай батыр» мен Шәкер Әбенәттің «Тоқтамыс батыр» дастандарында да кездеседі. Сонау 1750 жылдардың ортасында болған Шаған соғысы кезіндегі бір шайқаста қазақ жасақтарының саны айтарлықтай ойсырап қалады. Сонда Абылай хан: «Енді жауға өктеп шабуға болмайды. Қарамыздың аз екенін жоңғарлар байқап қалды. Қаша ұрыс саламыз», – дейді. Осы кезде топ ішіндегі жас батыр Тоқтамыс суырылып шығып, ханның алдына келіп дат сұрайды: «Жау беті қайтып тұрғанда санымыз аз деп жасқанып қалғанымыз жарамас. Аттың құйрығына қараған, шеңгел, бұта байлап жауға қарсы ұран сап шапсақ, қалың шаңнан жоңғарлар қолдың санын байқай алмайды», – дейді. Сонда Абылай: «Япыр-ай, мынау Қозыке баланың сөзінің жаны бар екен. Нар тәуекел, аттың құйрығына байлайтын шеңгел, қараған, бұта шауып әкеліндер», – деп бұйырады. Осы шайқаста жау жағы қалың шаңнан қазақ қолының аздығын білмей дүркірей қашады. Сол қашқаннан Шаған тауының бір тас үңгіріне барып тығылса керек. Сол үңгір – Қоңыр әулие үңгірі екен [4].

Шынында да қазақ, қалмақ кезек паналаған үңгір маңында зираттар да көп кездеседі. Тіпті, олардың бірінің басы көтеріліп, ескерткіш тақта да қойылыпты.

Сонау 1892 ж. «Витебские губернские ведомости» газетінің №63 санында Қоңыр әулие үңгірі жайында мақала жарық көріпті. Онда бұл үңгір жайында: «Қоңыр әулие – қазақтардың Семей маңындағы әулие үңгірі, онда адам бойындай әйелдің мүсініне тәу етуге көптеген адамдар келіп жатады. Оның айналасында тастан жасалған ұсақ заттар, моншақ және қола мүсіншелер шашылып жатады. Әулие маңында құрбандық шалынады, індет болған жағдайда ауырған мал да

осы жерге әкелінеді», – деп жазылған екен. Кейіннен «Семипалатинские вести» басылымында Семей өлкесін зерттеуші Виктор Брюхановтың Қоңыр әулиеге жасаған сапары туралы жазбасы жарияланады. 1897 жылдан Семей қаласында тұрған ол Семейдегі қалалық училищенің 5-класын бітіріп, 1900-1904 жж. Семей облыстық статистика комитетінде жұмыс істепті. 1904 ж. шаруалар бастығының іс-қағаздарын жүргізуші қызметін атқарған В. Брюханов Абаймен бірнеше рет жүздесіп, ақынның балалары, туған-туыстарымен, әсіресе Тұрағұл, Шәкеріммен араласып тұрған көрінеді. Жалпы, Қоңыр әулие үңгіріне қатысты деректерде, осы үңгір қабырғаларының бірінде Ұлы Абайдың арабша жазылған қолтанбасы бар екендігі де айтылады. Ендеше Абай бұл үңгірге өзінің орыс достарымен де келуі әбден мүмкін ғой. Бірақ келушілер үңгір ішіне шырақтармен кіргендіктен, ол жазуларды ыс басып, көрінбейтін болған [5].

Көнекөз қариялар бұрын осы үңгірде шалқалай жатқан әйелдің тастан кашалған мүсіндері мен 15 шақты балбал тастардың, кіре-берісте «лотос» тұрпатында тұғырда отырған адамның тас мүсіні болғанын да айтады. Бірақ уақыт өте келе ол мүсіндер қолды болғанға ұқсайды. Немесе ол мүсіндердің осы маңда қырық жыл бойы болған ядролық сынақтың нәтижесінде үңгірдің төбесінен опырылып жерге құлаған алып тастардың астында қалып қоюы да ғажап емес. Тағы бір ерекше айтатын нәрсе, «Қоңыр әулие үңгірі» деген жер Баянауылдағы Жасыбай көлі маңында да бар. Тіпті Қазақ Кеңес энциклопедиясында Қоңыр әулие үңгірі Қарағанды облысында деп көрсетіліпті. Мұның себебі сол кездері бұл жерде ядролық сынақ алаңының орналасуына байланысты жабық зона болуына да қатысты болса керек. Бір ғажабы, оның да суы өте шипалы.

Үңгір ішіндегі көлдің ұзындығы – 25 метр, ені – 10, тереңдігі – 1,8 метр, дегенмен оның көлемі жерасты суының деңгейіне байланысты өзгеріп те отырады екен. Суы тұщы әрі көптеген ауруларға ем. Шынында да көл суының емдік қасиеті бар екені еш күмән туғызбайды. Өйткені үңгір орналасқан Ақтастың бетінде ертеден-ақ арша қалың өсіпті. Арша өскен жерде мумие де көптеп кездеседі екен. Кейбір басылымдарда үңгір түбінде көлемі 35x5 метр болатын тағы бір көлдің бар екендігі де айтылып жүр. Тіпті, осыдан бес-алты жыл бұрын еліміздің еңбек сіңірген туризм қызметкері С. Кистанов, туризм және спорт ғылыми-зерттеу лабораториясының меңгерушісі К. Миляев және «Тұран» университетінің доценті В. Волошин бастаған топ Қоңыр әулие үңгіріндегі көлдің түбіне сүңгіп, зерттеу жұмыстарын да жүргізіпті. Нәтижесінде көл суының астында көлемі 10x10 болатын қара қуыстың бар екені, оның арғы жағының тұңғыық теңіз екені анықталыпты [6].

Адамзат баласы қасиетті жердің жұмбағын қанша шешуге тырысқанымен, табиғат та бар құпиясын тереңге жасырып, көлденең көзден қызғыштай қори түсетіндей көрінеді. Қазіргі күні Ырғызбай ата және Қоңыр әулие киелі жерлеріне келушілер саны жыл сайын артуда. Еліміздің тәуелсіздігінің жемісі

халық емшілерінің қасиеттерін ашуға, жеке құдіреттерін дәлелдеуге, халықтың денсаулығын жақсарту мен имандылығын арттыруға арнауына, экологиялық ахуалдың жақсаруына көмектесуіне, сыртқы тылсымдық құпиялы қарақұштерге қорғанысқа шығып тойтарыс беруіне және киелі қасиеттің әр саласы бойынша әлемдік дәрежеде дәлелдеулеріне, танытуына әрі мойындатуына мүмкіндік туғызды.

Киелі қасиет – ол Алла тағаланың өзі сүйген, қалаған пендесіне дарытқан құпиялы тылсым күштің нұры. Сондықтан да ол – атадан балаға жалғасып келе жатқан киелі тектік халықтық өнері. Ол – халықтың рухани өрісінің биік деңгейі әрі жеке адамға сыйлаған құдіретті сыйы. Бұл Жаратушы иеміздің өз құпиясы әрі құдіретті қасиеті. Киелі қасиет ол пайда табудың, басқаларды қорқытудың, адами ар-намысқа зиян келтірудің құралы емес. Киелі қасиеттің өлшемі жоқ. Ол – шексіздіктің құдірет иесі. Тылсым құпиялы киелі қасиетті оның жеке иесінен ешқандай билеушілер мен бұйрықшылар және қарапайым адамдар да алып иелене алмайды.

Жолдың алыстығы мен нашарлығына қарамай осынша адам келіп жатса, бұл нысан өлкеде тарихи-танымдық туризмді дамытуға сұранып-ақ тұр деген сөз ғой. Қоңыр әулие үңгірінің басында қонақ қабылдайтын үй, асхана бар болғанымен, оны әлі заманауи талапқа сай келетін кешен деп айтуға еш келмейді. Десек те, көңілде үміт көп. Ең бастысы, қасиетті жердің қадірін асыру елдің парызы екенін ұмытпасақ болды.

Республика көлемінде жүргізілген мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы еліміздің шығысындағы ескерткіштердің кеңінен танылуына және жариялануына үлкен мүмкіндік туғызып, ескерткіштерге қызығушылықты арттырып отыр.

Елбасының «Туған жер» бағдарламасына орай еліміздегі киелі жерлердің географиясы анықталып, картасын жасау қолға алына бастады. Еліміздегі киелі жерлердің тізімін түзу үшін қолға алынып отыр. Тарихи жерлер бұрыннан зерттеліп келе жатса да, бірізділікке түспеген. Осы жерде басын ашып айта кететін бір жағдай бар, ол киелі жерлердің тізімін билік өкілдері жасамайды, жергілікті жердегі халық жасайды. Әрбір қазақстандық өзі киелі деп білген жерін ұсынуына болады. Сонда ғана Қоңыр әулие үңгірі Ырғызбай кесенесінің маңызы ешқашан жойылмайды, керінше жаңғыра түспек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі. – Өскемен, 2011. – Б. 10.
2. Ағажай Алтай [Электрондық ресурс] / К. Ерқасов. – Өскемен, 2004. – Б. 11.
3. Шығыс Қазақстан облысының ақпараттық анықтамасы= Информационный справочник Восточно-Казахстанской области = Informational reference-book of East Kazakhstan oblast. – [Өскемен]: 2007. – 66 б.
4. Алтайым, алтын тамырым: деректі әңгіме, очерк, публицистика, толғау / О. Елубай. – Алматы: Әл-Фараби, 2000. – Б. 38.

5. Шығыс Қазақстанның мәдени мұралары (тарих, мәдениет, білім) [Электрондық ресурс]. – Өскемен: ШҚМУ, 2006. – Б. 43. – М-BOOK «Өлкетану».

6. Таңғажайып жер = Земля очарования = Land of fascination [Электрондық ресурс]: [альбом]. – [Өскемен]: 2006. – Б. 13. – Кітап орыс, қазақ, ағылшын тілінде берілген. М-BOOK «Өлкетану».

REFERENCES

1. *Altaj turki aleminin altyn besigi. Oskemen, 2011, 10 (in Kaz).*
2. *Aqazhaj Altaj. K. Erqasov. Oskemen, 2004, 11 (in Kaz).*
3. *Shyqys Qazaqstan oblysynyn aqparattyq anyqtamasy, Informacionnyj spravochnik Vostochno Kazahstanskoy oblasti. Informational reference book of East Kazakhstan oblast, Oskemen, 2007, 66 (in Kaz).*
4. *Altajym, altyn tamyrym. Derekti angime, ocherk, publicistika, tolqau. Elubaj O., Almaty, al Farabi, 2000, 38 (in Kaz).*
5. *Shyqys Qazaqstannyn madeni muralary, tarih, madeniet, bilim. Oskemen, ShQMU, 2006, 43, M BOOK, Olketanu (in Kaz).*
6. *Tanqazhajyp zher, Zemlja ocharovaniya, Land of fascination, 2006, 13, Kitap orys, qazaq, aqylshyn tilinde berilgen. M BOOK, Olketanu (in Kaz).*

ӘОЖ 821.512.122.09

А.М. КАРТАЕВА, І. НҮРАТАЕВА

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

М. ӘУЕЗОВТИҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ

Мақалада ұлттық прозада тұңғыш рет өзіндік даралық стиль қалыптастырып, психологиялық прозаның күрделенген, өсіп-өркендеген классикалық үлгісін жасаған М. Әуезовтің суреткерлік шеберлігі айтылады. Әдебиеттану ғылымындағы психологизм мәселесі қарастырылып, М. Әуезовтің көркемдік әдісті қолданудағы ерекшелігіне талдау жасайды. Жазушының «Абай жолы» роман-эпопеясында психологизмнің шебер үлгісін жасап, әлем әдебиетінің қымбат қазынасына үлкен үлес қосқанын дәлелдейді.

Түйін сөздер: психологизм, роман-эпопея, психологиялық проза, жазушы, ақын, кейіпкер.

ПСИХОЛОГИЗМ В ЭПОПЕЕ «ПУТЬ АБАЯ» М. АУЭЗОВА

В статье говорится о художественном мастерстве М. Ауэзова, создавшего классический образец осложненной развивающей психологической прозы, впервые сформировавшей в национальной прозе своеобразный индивидуальный стиль. Рассматривается проблема психологизма в литературоведении, дается анализ своеобразного использования М. Ауэзовым художественного метода. Раскрывается то, что писатель мастерски создал пример психологизма в романе-эпопее «Путь Абая», внес огромный вклад в богатую сокровищницу мировой литературы.

Ключевые слова: психологизм, роман-эпопея, психологическая проза, писатель, поэт, герой.

PSYCHOLOGISM IN THE EPOPEE «ABAI'S WAY» M. AUEZOVA

Article tells about artistic skill of M. Auezov, who created an iconic piece of complicated, developing psychological prose and formed an individual style in national prose. The issue of psychologism in literary studies is considered. Also, the usage of artistic method is analysed. Moreover, article clarifies that poet skillfully created an example of psychologism in the epic novel «The path of Abay» and noted that poet has made a huge contribution to the world's golden treasure of literature.

Keywords: psychologism, epic novel, psychological prose, poet, protagonist.

Әдеби шығарманың көркемдік құрылымына тән қасиет – психологизм. Ұлттық прозада тұңғыш рет өзіндік даралық стиль қалыптастырып, психологиялық прозаның күрделенген, өсіп-өркендеген классикалық үлгісін жасаған суреткер – М. Әуезов. М. Әуезов өзінің 20-30 жылдары жазған әңгімелерінде психологизмді дамытты. Оның алғашқы туындыларының өзі ұлттық әдебиетте шындықты тану мен көркемдік бейнелеудегі өзгеше беталысты белгіледі.

«М. Әуезовтің алғашқы кезде жазылған әңгімелерінен бастап қазіргі қазақ прозасы психологизмді жеке мәселе етіп қарауға, зерттеуге мүмкіндік беріп отыр» [1].

«Адамның жан дүниесін бейнелеу, психологизм, әрине, бір ғана жанрдың, психологиялық романның шеңберімен шектелмейді... Кең мағынадағы психологизм көптеген шығармалардан табылады. М.Ю. Лермонтов Печорин бейнесін мүсіндеуі психологизмнің үздік үлгісі дей аламыз. Қазақ әдебиетіне көз салсақ, «Абай жолы» тарихи роман, «Қан мен тер» әлеуметтік роман дей отырып, М. Әуезов пен Ә. Нұрпейісов адамның психологиясын, әр алуан көңіл күйін мейлінше нанымды, әсерлі бейнелейтініне сүйсінбей қала алмаймыз» [2].

Белгілі орыс әдебиет зерттеушісі Л.С. Выготскийдің дәлелдегеніндей, шығарма мазмұны өз ой-санаңнан, жан дүниеннен өткізіп, терең сезінбей оны түсініп білу, яғни психологиясыз тану екіталай.

«Әдебиеттің объектісі – өмір болғанда, предметі – адам екенін ескеруіміз керек». Адам мәселесі тұрған жерде оның ішкі рухани дүниесі, сезім сырлары айтылмауы мүмкін емес. Халқымыздың бай ауыз әдебиетінен бастап, төл әдебиетімізбен жалғасып, күні бүгінге дейінгі әдебиетте бұл мәселе негізгі орын алып келгені белгілі. Поэзиядағы психологизмге А. Байтұрсынов, М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, М. Қаратаев, Е. Ысмайылов, М. Базарбаев т.б. ғалымдар тоқталып өтті. Ал қазақ әдебиетіндегі психологизмнің бастау алар бұлағы ауыз әдебиетінен сусындап, классикалық үлгісі Абайдан басталатынын тұңғыш рет академик Қ. Жұмалиев «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» деген зерттеуіндегі «Абай – қазақтың бірінші психолог ақыны» атты мақаласында ғылыми талдау жасап, төл әдебиетіміздегі психологизм мәселесін зерттеуі жұмыстың игі бастамасы болды.

Көркем проза адам психологиясының ішкі иірімдері, күрделі де терең ойлау жүйесі, сана мен сезімдегі жанды қозғалыстарды ашу арқылы идеялық-эстетикалық ізденістердің жаңа жолдарын ашты. Т. Жұртбаев «Ұлы қаламгердің қилы кезеңі» атты еңбегінде М. Әуезовтің мына пікірін ұсынады: «...Орыс жазушыларында анық сүйетінім: Толстой, Достоевский. Адам жанын соларша қойма ақтарғандай ақтармаған соң, жазушылықтың мәні де жоқ. Прозаға психология араласпаса өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жолы» [3]. Көркем шығарманың табиғатын түсіну үшін оған терең психологизм қажет. Жазушының көрсеткелі отырған идеясының, суреттеп отырған оқиғасының, кейіпкер бейнесін сомдауының түп негізі психологизммен өріле беріліп, оқырманға әсер ете білуі қажет. Ал оны оқып отырған оқырманның жіті психологиялық қабылдауы, әсіресе, биік талғамы болуы керек.

Белгілі орыс әдебиет зерттеушісі Л.С. Выготскийдің дәлелдегеніндей, шығарма мазмұны өз ой-санаңнан, жан дүниенен өткізіп, терең сезінбей оны түсініп білу, яғни психологиясыз тану екіталай [4].

Қазақ романдарындағы психологизм мәселесін арнайы зерттеген ғалым Б. Майтановтың еңбегінде былай делінген: «Көркем әдебиеттегі психологизм табиғаты – ғылыми, әдеби мәні мол күрделі мәселе. Ол туралы арнайы зерттеу сипатты пікір Н.Г. Чернышевский, Л.Н. Толстой шығармашылығына қатысты нәзік топшылау тұжырымдарынан басталатын тәрізді. Сыншы тұңғыш рет осынау көркемдік-эстетикалық принциптің мазмұны мен ішкі бағдары туралы терең байламдар түйген еді. Біраз уақыт тасада қалған психологизм бағдары қазіргі таңда, қоғамдық ойдың жаңа белесінде қайта көтеріліп, өмірлік-эстетикалық мағына алып, әдеби процесте қайта өрістеп отыр» [5].

М. Әуезовтің басты шығармасы – «Абай жолы» эпопеясын парақтаған сайын әр беттен осындай сындарлы сымбатқа кезігесің. Психологиялық құбылыстарға келгенде, М. Әуезов адамның қимыл әрекетін, мінез-құлықтарын көз алдына сол қалпынша жайып салады.

М. Әуезов эпопеяда Абай мен Тоғжанның ыстық кездесуіндегі іңкәр жастардың құштарлықта тұрған сәтін Абай өлеңіндегідей шынайы суреттейді. Әсіресе Абай өлеңіндегі «қызарып», «сұрланып», «лүпілдеп жүрегі», «ісініп», «суынып», «қысылып», «құбылып», «сүйісіп», «мас болып» тағы басқа көптеген синтаксистік қайталамалар арқылы жасалған етістіктің бұл түрі адам баласының бойындағы неше алуан мың құбылған сезімдерді жандандырып айқындап тұрғандай. Жазушы ақын өлеңіндегі осы сөздерді екі ғашықтың кездесу сәтіне орайластырып, ғашықтық құмарлықта тұрған жастардың психологиялық сезіміне дөп басады.

М. Әуезов «Абай жолында» Тоғжанды сипаттай келіп, былай дейді: «Әлденеден, белгісіз себептен Тоғжан пішіні қызара түсіп сұрланады. Толқып

қайтып тұрған ұяңдық па, басқа ма? Әйтеуір өзінше, өзгеше тыныс алып, лүпіл қағып тұрған бір сезім бар» [6].

Тоғжанның аппақ жүзі, үлкен қара көздері, қырлы мұрны, қалың өрілген қос бұрымы тағы басқа әр алуан қыз бойындағы эмоционалдық толқу мезеттері шеберлікпен өріле беріледі.

Абайдың ақындық шеберлігіне академик Қ. Жұмалиев мынадай баға береді: «...өз сезімінің ұшын көрсетпей, басқа адамдардың ішкі сезімдеріндегі психологиялық моменттерді сырттан ғана бақылап, сырттан ғана суреттеуші болып көрінуі және сол қаһармандарының басында болған халдерге оқушыларын бой сұндырып, солардай сезіндіре білуі Абайдың үлкен психолог, «жан жүйесінің инженері» екендігін айқындайтын негізгі мәселенің және бірі деуге болады» [7].

Басты психологиялық құбылыс – Абай мен Тоғжанның бір-бірін өз жүрегіндегі отты сезімге лайық биіктен көруге ұмтылысы, ғашық көңілдерін қапысыз тануға ниет қоюы. Сүйіспеншілік сырын Абай ашық түрде, Тоғжан сыпайы, ұяң түрде жеткізеді. Абай өлеңіндегі қос ғашықтың психологиялық сезімдерін жазушы эпопеяда қарасөзбен былай деп өрнектейді: «Абай бұл кезде Тоғжанның жанына қалай жеткенін білген жоқ. Екеуі қалың ағаштың арасында, ай сәулесі үзіліп түсіп тұрған бір алаңқайда кездесті. Бір-біріне ұмтылып келгенде, Тоғжан жылап жіберіп, Абайдың құшағына кіре берді. Жасқа толған көздерін сүйген жігітінің төсіне басып тұрып қапты. Екі иығы шошынып қысылғандай, дір-дір етті» [7].

Жазушы Тоғжан сымбаты, жүзіндегі қимыл-қозғалысындағы жан сүйсіндіргендей нәзік, таза сұлулық пен осы сұлулықтың жас Абайға әсерін, ол әсермен Абайдың жан дүниесін осынша тереңнен қозғап, табындырып алған сұлулық сырын егіз алып суреттейді. Қаламгер Тоғжанның періштедей таза көркінен Абайдың ішкі толғанысына, ол толғаныстан қайтадан Тоғжанға ауысып отырады, тіпті кей тұстарда бұл екі жайды қатар егіз, бір сәттің аясында алдырып бейнелейді. Оның үстіне осы бір кереметтей сұлулық пен сол сұлулықты танып, сол сұлулыққа табынған жүрек табиғат тамашасы үн қосқанда, кейіпкердің жан дүниесі ерекше көркейе түседі. Махаббат лирикалары Абайдың психолог ақын екендігін дәлелдейді. Ғашықтар келбеті, жан дүниелері, күй-жайы, іс-әрекеттері, сезім толқыныстары мен жүрек соғыстары соншама бір сезімталдық, көрегендікпен айнымай беріледі. Ардан, ұяттан әлі арыла қоймаған саф алтындай таза сезімдер «лүпілдеп жүрегі», «жүрекпен алысып», «жүрегі елжіреп», «жүрекке құйылар», «өргенген жүрек» деген психологиялық образды сөздер арқылы кестеленеді. Мысалы, «Желсіз түнде жарық ай» өлеңін алайық. Желсіз түн. Нұрын төккен жарық ай. Күркіреп тасыған терең сай, дем ала алмай шошып елең қаққан екі жас, дүрсілдеген жүректер. Табиғат сұлулығы, махаббат сұлулығы. Ғажап бір үйлесіммен тоғысып жатқан жоқ па? Жан дүниесі күнәдан

пәк, алғашқы махаббат иелерінің ғана жүрегі гүрілдеп аққан өзенге қосыла дүрсілдеп тұр емес пе? Шынайы ғашықтар сезімін ақын дүрсілдеп соққан жүрек лебімен осылай береді.

Абай мен Тоғжанның соңғы айырылысар шақтағы кездесуін эпопеяда: «Абайдың көз алдында Тоғжанмен ең соңғы айырылысар шағын соншалық апашық айдай айқын боп келеді. Қақ қасында тұрғандай, жаңа ғана болып өткен хал сияқты.

Тоғжан сол бір желсіз, тұнық кеште, жым-жырт сайда ымырт жабылар шақта Абайды өзі іздеп келді. «Жетсін!» деп шақыртқан да өзі болатын», – деп жазушы суреттейді [7].

М. Әуезов «Абай жолы» эпопеясында Абайдың басындағы осы күйді ішкі сыры ретінде былай деп береді:

– ... Мен өз өмірімнің, қабірге кіргенше ұмытылмас шағын айтсам ол – сүюден кешкен зарым еді. Әлі күнге жадымнан бірде-бір сәт көмескі тартып, ұмытылмайтын, жүрек таңым бар еді. Ол азғантай ғана дәурен сүрген қосынтызар тірлігі болатын. Ай батқандай жоғалған, маған бұйырмастан кеткенынтығым! Шын ғашығым – Тоғжан еді. Айрылғаным көп заман болды, бірақ осы күнге шейін кішкентай бір езу тартқан күлкісіне шейін көз алдымда [7].

Сүюден, ұмытудан жалықпаған ақын әңгімесінен оның зарыққан, сағынышты күй кешіп жүрген өкінішті күйін көреміз. Арманы алыста екенін айтып, шарқ ұрған ақынның жан толғанысын жазушы осылай бейнелейді.

Абайдың сүйікті ұлы Әбдірахман мен Мағрипа арасындағы махаббат та эпопеяда аянышты баяндалады. Екі ғашықтың өмірі де трагедиямен аяқталады. Екеуінің арасындағы үлкен қасірет, алдарынан күтіп тұрған сұм ажал бар. Ажалдан қорықпайтын, махаббаты үшін өмірін қиған Мағыштың образы жүрек тебіренерлік қайғылы болып көрінген. «Абай жолы» эпопеясындағы Мағыштың сөзіне көз жіберсек:

– ... Тіршілік шын сүйген жанмен жаныңды қызыққа да, қауіпке де түгел қосқан күні шын жақсы тірлік болса керек. Мен Абай ағамның кітабынан ұққаным рас болса, осылай еді. Жан қиысқан достықты іздеймін. Сіздің басыңызға не келсе, соны бірге көтеріп, өмір кешіп өтсем арманым жоқ! [8].

Әбіштің басындағы бар тауқыметті бірге көруге әзір. Тағдырдың талқысын мойындамаған жүректі қыздың жан қиысқан достықты іздейтініне көз жеткізуге болады.

«Абай жолы» эпопеясында М. Әуезов кейіпкердің терең жан азабын былай деп суреттейді: «...Бұл сәтте де шерден туған қасірет өлеңі оралып, құралады. Ол күрсінуден, жалынудан... шарасыз сенделуден туған күй... сөзбен шыққан жан жалыны. Жүректен атылған, сол жүректің ыстық қаны. ...Әйтеуір тынымсыз да толассыз бір қауіп шошыған жүректі қатал тұяқпен қатты сығымдап алған.

Шеңгелдеп қысып, сәт сайын зәр-зарын төктіреді. ... Бірақ Әбіштің жайын ойласа осылайша оңаша, құпия сыбырлап, күйлі шер шертпеске шарасы жоқ» [8].

«Абай жолы» эпопеясындағы Әбдірахманның өмірден қайтар алдындағы әкесі мен жарына жазған хаты жан тебіренерлік аянышты еді: «Мағаштың арабша жазуға көзі түсіп еді, «Аға, қош! Арманым – тілегінді ақтай алмадым... Барымды бере алмай кеттім! Тағы арманым – Мағыш! Қызығым едің!... Ғашық жарым!» [8]. Жазушы суреттеген кейіпкердің психологиялық аянышты күйі хат арқылы бізге танылады. Әбіштің жазған хатынан кейіпкер психологиясының терең жақтарын түсінгендей боламыз.

М. Әуезов эпопеяда Әбіш жайын айтқанда, үнемі кейіпкер жан дүниесіндегі психологиялық әр алуан сезімдердің астаса келуін көрсетеді. «Абай жолы» эпопеясындағы «Қарашығын», «Қапада» тарауларында Әбіштің ауыр сырқаты баяндалып, оның өмірден өтуі аянышты суреттеледі. Әбіш өліміне қайғырған әке зарын, оның қайғыға салынғанын, жұбаныш еткенін, болашақтан үміт күткенін, өзіне тоқтау салғанын, көңіл айтқанын – әртүрлі психологиялық сезімдердің осындай тоғысқан жерін жазушы шебер келтіреді.

М. Әуезовтің эпопея жанрындағы шеберлігінің басты нысанасы – қаһарман мәселесі, адам тағдыры мен шығармадағы кейіпкерлер мінездерінің психологиялық нақтылығы. Осы негізде ол қазақ халқының түбегейлі бейнесін жандандыра көрсетті. Мұнда сан қилы кескін-келбетті, әр қилы мінез бен көзқарастағы кейіпкерлер қимылының іс-әрекетін бейнеледі. Шығармада қаһармандар өмірге келеді, сүйеді, күреседі, өледі. Ол адамдардың әлеуметтік және психологиялық, эмоционалдық жағдайлары мен қарама-қарсы көңіл күйлерінде байқалады. Негізгі қаһарман ретінде зерделі тарихи тұлғаны таңдауы, оның ішкі жан дүниесіне терең талдау жасауы үлкен көркемдік батылдық болатын. Ал психологиялық талдау – шығармашылық өнерге күш беретін ең маңызды қасиеттің бірі. Өз кейіпкерінің шығармашылық психологиясын зор эмоционалдық күшпен ашуы, поэтикалық ойдың туындауының үздіксіз процесін жан-жақты көрсетуі Әуезов шеберлігінің үлкен жетістігі болып саналады. Кейіпкердің ішкі әлемін, көңіл күйін талдауда халыққа жақын образдармен бейнеленген ұлттық түрінің жағымды сипаты әр қырынан көрінеді. Шабытты шағында Абай біресе өзін батар күннің шапағында қанат қаққан қаршығадай сезінсе, біресе оған жүрегінің дүрсілі тұлпардың шабысындай естіледі. Әуезов Абайдың поэтикалық ойлауының ұлттық ерекшелігін нәзік түрде жеткізеді және жазушының өзіне тән шеберлігі психологизмнің рухын құрайды. Бүркітпен аң аулау, айлы түндегі алтыбақан, кешкі ауыл, қысқы боран, тау шатқалдары, кедейлердің ауыр тағдыры, ақынның өз қайғысы, таңдану сезімі, ар-ұяттың мазалауы қаһарман санасында сахара тұрмысымен байланысты үздіксіз дамып

отырады. Ол терең толқу мен әртүрлі сезімдерге бөленеді.

«Роман-эпопеяның бойында жаратушы-қаһарманның поэтикалық күші өсу үстінде болады. Әуезов Абайды қоғамдық ой-сана, жалпы адамзаттық мәселелер айналасында ұлттың, халықтың ақыны ретінде қалай қалыптасқанын көрсетеді. Онымен қоса бұған халықтың, ұлттың мінезінің жаңаруы әсер етеді», – дейді Е.Лизунова.

Сонымен, М. Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясында психологизмнің шебер үлгісін жасап, әлем әдебиетінің қымбат қазынасына үлкен үлес қосты. Қазақ әдебиетіндегі прозада тұңғыш рет өзіндік даралық стиль қалыптастырып, психологиялық прозаның күрделенген, өсіп-өркендеген классикалық үлгісін жасады. Сондай-ақ М. Әуезов кейінгі әдебиетте, соның ішінде қазіргі қазақ прозасында психологизм мәселесінің озық дәстүрін қалптастырды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ержанова Г.Б. Қазіргі қазақ повестеріндегі психологизм мәселелері (70-80 жылдар): канд. дис. / Г.Б. Ержанова. – Алматы, 1994. – Б. 1, 126.
2. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – Б. 280, 384.
3. Жұртбаев Т. Ұлы қаламгердің қилы кезеңі / Т. Жұртбаев. – Алматы // Жұлдыз. – 1991. – №10. – Б. 129-149.
4. Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1987. – С. 23.
5. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау / Б. Майтанов. – Алматы: Санат, 1996. – Б. 3.
6. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. I т. / М. Әуезов. – Алматы: Жазушы, 1989. – Б. 109.
7. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. 2 т. / Қ. Жұмалиев. – Алматы: ҚМКӘБ, 1960. – Б. 213, 312, 240, 423.
8. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. 2 т. / М. Әуезов. – Алматы: Жазушы, 1989. – Б. 224, 415, 436.

REFERENCES

1. Yerzhanova G.B., *Qazirgi qazaq povesterindegi psikhologizm maseleleri*, 70, 80 zhyldar, cand. dis. Almaty, **1994**, 1, 126 (in Russ).
2. *Adebiattanu. Termindersozdigi*. Almaty, *Ana tili*, **1998**, 280, 384 (in Russ).
3. Zhurtbayev T., *Uly kalamgerdin kily kezeni*. Almaty, *Zhuldyz*. **1991**, 10, 129-149 (in Russ).
4. Vygotskii L.S., *Psikhologiya iskusstva*. Moskva, *Pedagogica*, **1987**, 23 (in Russ).
5. Maitanov B., *Qazaq romany zhane psikhologiyalyq taldau*. Almaty, *Sanat*, **1996**, 3 (in Russ).
6. Auevov M., *Abay zholy Roman epopeya*. I t. Almaty, *Zhazushy*, **1989**, 109 (in Russ).
7. Zhumaliyev Q., *Qazaq adebieti tarikhynyn maseleleri zhane Abay poeziyasynyn tili*. 2 t., Almaty, *QMKAB*, **1960**, 213, 312, 240, 423 (in Russ).
8. Auevov M., *Abay zholy Roman epopeya*. 2 t., Almaty, *Zhazushy*, **1989**, 224, 415, 436 (in Russ).

УДК 338.48(574)

Г.К. КОЙШИНОВА, А.А. САКТАЕВА

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

**ТУРИСТСКИЙ РЫНОК КАК СФЕРА ПРОЯВЛЕНИЯ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ**

В статье раскрываются теоретические аспекты туристического рынка, описываются значимость и актуальность сферы проявления экономических отношений. Авторы статьи представили специфические особенности, которые необходимо учитывать при организации туристского бизнеса.

Ключевые слова: туристический рынок, туристские услуги, туроператор, турагент, туристский продукт.

**ТУРИСТІК НАРЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАР
КӨРІНІСІНІҢ САЛАСЫ РЕТІНДЕ**

Мақала туристік нарықтың теориялық аспектілерін ашып, экономикалық қатынастардың көрінісі саласының маңыздылығы мен өзектілігін сипаттайды. Мақала авторлары туристік бизнесті ұйымдастыру кезінде назарға алынуы керек ерекшеліктерді ұсынды.

Түйін сөздер: туристік нарық, туристік қызмет, туроператор, турагент, туристік өнім.

**TOURIST MARKET AS A SPHERE OF MANAGEMENT
OF ECONOMIC RELATIONS**

The article reveals the theoretical aspects of the tourism market, describes the significance and relevance of the sphere of manifestation of economic relations. The authors of the article presented specific features that should be taken into account when organizing a tourist business.

Keywords: tourist market, tourist services, tour operator, travel agent, tourist product.

Туристский рынок – это рынок услуг.

В учебном пособии Монтанер Монтехано «Структура туристического рынка» дается определение туристскому рынку следующего характера:

–это совокупность потребителей туристского продукта, которые имеют средства его купить сегодня или завтра (потенциальную покупательскую способность);

–это система мирохозяйственных связей, в которой совершается процесс превращения туристско-экскурсионных услуг в деньги и обратного превращения денег в туристско-экскурсионные услуги. В этом контексте можно сказать,

что туристский рынок образуют страны-экспортеры и импортеры туризма;

– это экономическая система взаимодействия четырех основных элементов: туристского спроса, предложения туристского продукта, цены и конкуренции.

Туристский рынок – это рынок услуг. Он имеет свои специфические особенности, учитывать которые необходимо при организации туристского бизнеса.

Во-первых, туристские услуги:

а) неосязаемы (турист не может при приобретении тура ни попробовать его, ни потрогать, ни увидеть воочию), поэтому важное значение здесь имеют вопросы надежности туристского продукта, гарантий предоставления туристам заранее оплаченных услуг обещанного уровня и качества (т.е. соответствие информации и содержания туристского продукта). Необходимы исчерпывающая информация туристов о потребительских свойствах тура и соблюдение принципа связь цены и качества (потребители условно устанавливают для себя нижний порог цены, за которым предполагается низкое качество). Доверие фирме – это вопрос не только ее престижа, но и клиентуры и рыночной устойчивости;

б) теряются во времени (доход от не предоставленной в определенный конкретный период услуги теряется навсегда) – здесь важны оперативность информации и работа с заказом клиента, а также гибкое, ступенчатое ценообразование, реагирующее на изменение спроса и стимулирующее продажу;

в) качество отдельных услуг в составе тура может меняться, поэтому необходимы дифференциация цен по качеству услуг, заменяемость и вариантность обслуживания.

Во-вторых, при реализации туристского продукта (будь то тур, экскурсия или заранее забронированное гостиничное обслуживание), как правило, имеется разрыв во времени между фактом оплаты (покупки) туристского продукта и фактом его потребления. Турист, заранее приобретая путевку на тур, авансирует работу обслуживающих организаций на маршруте через туроператора и турагента (т.е. платит не лично производителю услуги, а тому, у кого покупает путевку). Поэтому здесь также важны надежность туристского продукта и каналов его продвижения, ответственность туристской фирмы, реализующей продукт туристу. Привлекательно выглядят различные формы рассрочек оплаты, бронирования и льготы.

В-третьих, для туристского рынка характерны значительные сезонные колебания спроса туристов. Причем эти колебания не одинаковы для различных видов туризма. Развитие несезонных форм отдыха, обеспечение полноценного отдыха туристов в несезонные периоды, умелое использование материальной базы под различные виды туризма и региональной разницы в сезонах – все это помогает снизить сезонные потери туристской фирмы.

В-четвертых, в туризме качество в большей степени зависит от исполните-

лей, т.е. от обслуживающего персонала (гидов, экскурсоводов, портье, горничных и др.) – работников контактных профессий. Оно может меняться при смене персонала. Поэтому вопросы менеджмента в туризме, мотивации качественного труда, создания гибкого туристского продукта являются первостепенными для туристского предприятия.

В-пятых, на туристском рынке имеется территориальная разобщенность потребителя и производителя. Вопросы информации и рекламы своего продукта в других регионах, связи с зарубежными партнерами являются также немаловажными для туристского бизнеса (формирование положительного образа туристской фирмы, региона отдыха; установление оперативных связей с удаленными партнерами для удобства работы по удовлетворению запроса потребителя) [1].

Основные участники туристского рынка.

Основными субъектами туристского рынка являются:

– турист (потребитель туристского продукта) – любое физическое лицо, использующее, приобретающее либо имеющее намерение приобрести туристские услуги для личного использования;

– туроператор (турорганизатор, промоутер) – юридическое или физическое лицо, разработчик туристских услуг, осуществляющий формирование, продвижение и оптовую реализацию туристского продукта в виде генеральных соглашений, договоров, ваучеров, контрактов и прочего на основании лицензий;

– турагент – юридическое или физическое лицо, осуществляющее продвижение и розничную реализацию туристского продукта в виде договоров, путевок на основании лицензии, а также выполняющее отправку туриста с места постоянного пребывания и некоторые выездные формальности;

– контрагент – юридическое или физическое лицо, исполнитель туристских услуг в стране (месте) прибытия, действующий в соответствии с законодательством страны приема и международными соглашениями.

Субъекты рынка определенным образом связаны между собой. Вся система рыночных отношений в туризме является открытой. На нее оказывают воздействие различные факторы: природно-экологические, социально-экономические, политические, демографические.

Природно-экологические факторы – это основа развития любых туристских программ. Сюда входят:

- хороший климат и комфортные природные условия;
- наличие красивых ландшафтов и природных достопримечательностей;
- наличие развитой гидрографической сети и естественных водоемов;
- чистота и ухоженность природных объектов;
- хорошее состояние экологии.

Социально-экономические факторы являются важной материальной пред-

посылкой развития туризма. К ним относятся:

- уровень жизни основной массы населения, т.е. экономическая доступность туризма;
- социальная свобода и права, дающие возможность гражданам передвигаться внутри и за пределами своей страны, путешествовать по миру;
- активизация экономических связей между государствами на основе международного разделения труда, расширения международной торговли и совершенствования транспортных средств.

Политические факторы:

- внутривнутриполитическая стабильность страны проживания;
- внутривнутриполитическая стабильность страны, которая принимает туристов;
- мирные, дружественные, добрососедские отношения между государствами;
- наличие межгосударственных и межправительственных соглашений по сотрудничеству в сфере экономики, торговли, научно-технических и культурных связей, туризма и обменов.

Демографические факторы:

- рост народонаселения. Увеличивает мировой туристский потенциал;
- увеличение продолжительности жизни и понижение возрастного пенсионного порога. Приводит к появлению туризма для людей третьего возраста;
- этнические туристские потоки (путешествующие на историческую родину, эмигранты, народы с родственными языками, культурой, интересующиеся взаимными поездками и т.д.);
- все больший приток в туристское движение молодежи (подростковый, молодежно-студенческий туризм);
- тенденции семейных путешествий в среднем возрасте (специализированные семейные туры).

Реализация турпродукта может быть оптовой и розничной.

Оптовая реализация ведется в виде заключения посреднических договоров-поручений, договоров комиссии или агентских соглашений между туроператором и турагентом. В момент оптовой реализации турпродукта туроператор имеет разработанный турпродукт в виде генерального соглашения, контракта, договора, ваучера о предоставлении услуг с контрагентом – исполнителем услуг [2].

Розничная продажа турпродукта конечному потребителю (туристу) оформляется договорами розничной купли-продажи, устанавливающими взаимные обязательства сторон и включающими следующие положения:

- номер, дату и место заключения договора;
- наименование продавца, его организационно-правовую форму, номер лицензии на право осуществления международной туристской деятельности;

- ФИО туриста, его адрес, данные паспорта, прочие реквизиты;
- предмет договора (перечень услуг);
- условие предоставления услуг;
- права и обязанности сторон;
- стоимость договора, порядок и форму платежей;
- порядок вступления договора в силу и срок его действия;
- условия оформления виз (для международного туризма);
- порядок использования ваучера;
- условия страхования;
- условия и порядок применения компенсационных санкций, а также рассмотрения и удовлетворения рекламаций;
- форс-мажорные обстоятельства;
- особые условия;
- юридические и банковские реквизиты продавца;
- подписи сторон и печать продавца.

Письменная информация о предлагаемом турпродукте и все существенные общие условия договора называются публичной офертой. Оферта может быть напечатана в каталоге турфирмы или находиться на видном месте в офисе вместе с лицензиями и сертификатами. Клиенту по его требованию выдается ее копия. В этом случае частные условия договора по туру излагаются в туристской путевке.

Туристский ваучер – документ, устанавливающий право туриста на услуги, входящие в состав тура, и подтверждающий факт оказания услуг. Ваучер обеспечивает четкость документооборота турфирмы и гарантирует учет оказанных услуг туристу.

Туристские потребности и туристский маркетинг.

Туристский рынок, как и любой другой рынок, стабилизируется согласно закону спроса и предложения. Если предложение превосходит спрос, цены на туристский продукт падают. Это приводит к снижению деятельности предприятий. Если спрос превышает предложение, наступает повышение цен, что стимулирует предприятия производить больше туристского продукта. После определенного колебания цен наступает их равновесие. Однако покупают не только то, что необходимо. Существует множество мотивов покупок.

Мотив – это нужда, ставшая столь настоятельной, что заставляет человека искать пути и способы ее удовлетворения.

Известный американский ученый-психолог Маслоу считает, что в разное время людьми движут разные потребности. Эти потребности располагаются в порядке иерархической значимости от наиболее до наименее настоятельных:

- 1) физиологические потребности и потребности самосохранения;
- 2) социальные потребности (встречи, дружба, любовь);

- 3) потребности в уважении;
- 4) потребности в самоутверждении.

В литературе Ильиной Е.Н. «Основы туристской деятельности» говорится, что эта теория помогает маркетологам понимать потребности покупателей и способы продвижения товаров: кому и что предлагать, как это производить. Все это в равной степени относится и к туристскому продукту. В идеале туристский продукт должен одинаково удовлетворять все уровни потребностей. Поэтому туристское предприятие должно поддерживать это множественное удовлетворение через создание качественного продукта, ориентированного на потребности туристов [3].

Изучением потребностей туристов занимается туристский маркетинг.

Маркетинговое изучение рынка туристских услуг состоит из:

- анализа рекреационных условий, материальной базы и инфраструктуры отдыха;
- изучения направлений развития спроса потребителей;
- проработки соответствия между возможными предложением и имеющимся спросом.

Основными мотивами выбора туристских услуг, как правило, являются вид туризма и определенный уровень (класс) обслуживания. Специализация же обслуживания по возрастному принципу и по составу семьи диктуется спецификой обслуживания людей разных возрастных групп, возникающей на основе психофизиологических особенностей того или иного возраста и обусловливается величиной потоков туристов на конкретную материальную базу. Например, для семей с малолетними детьми необходимы специфические услуги по питанию (детское меню, четырехразовый пансион), проживанию (специальное оборудование номеров, система объединения жилых номеров и т.д.), дополнительные услуги соответствующего назначения (например, присмотр за детьми, специальные детские программы и т.д.). Для людей третьего возраста – своя специфика (размерный график мероприятий, варианты диетического питания, специфические досуговые программы и пр.) [4]. Для молодежи – это преобладание спортивных и развлекательных программ и пр. (Приложение А).

Таким образом, маркетинг туристского обслуживания – это деятельность по реализации туристского продукта, выявление потребностей клиента и удовлетворение их путем предоставления соответствующих услуг.

Формы рыночных структур в туризме.

Структуры рынков, на которых действуют туристские предприятия, различаются по странам и секторам – от практически совершенной конкуренции до чистой монополии.

Автор книги М. Портер дает объяснения, что совершенная конкуренция

эта форма организации рынка характеризуется существованием множества продавцов, оперирующих однородными стандартными продуктами. Число фирм-поставщиков так велико, а доля каждой на рынке столь ничтожна, что ни одна из них не способна влиять на цену. Цена навязывается рынком, а продавец решает, какое количество продукта он предложит по данной цене [5, 6].

Настоящее исследование, принимающее за основу общую концепцию рынка, посвящено его особой форме – туристскому рынку. Предпосылками, требующими рассматривать туристский рынок как самостоятельную нишу, являются, на наш взгляд, следующие:

– Туризм как сфера деятельности является специфической областью с присущими только ей особенностями.

– На туристском рынке удовлетворяются своеобразные потребности людей, которые не могут быть удовлетворены никакими другими товарами и услугами.

– Предприятия, представляющие туристскую индустрию, не могут быть заменены другими в силу особых экономических отношений.

В целях осмысления особенностей экономических отношений туристского рынка спроецируем общие элементы рыночной экономики на данную структуру.

Производители и потребители. Важная роль в системе туристского рынка принадлежит субъектам, занимающимся производством и доведением туристских услуг до потребителей. Основная нагрузка при этом ложится на туристские предприятия. В соответствии с Казахстанским законодательством последние делятся на две категории: туроператоров и турагентов. В туристском бизнесе принято разделять туроператоров на инициативных и рецептивных. Как показали исследования, в Казахстане большинство туроператоров занимаются отправкой туристов за рубеж, что деформирует туристскую систему. В целях развития туристского рынка основные усилия следует направить на поддержку рецептивных операторов, создав тем самым условия для формирования внутреннего и въездного туристского рынка.

Количество турагентских предприятий значительно больше по сравнению с операторскими, к примеру, на усть-каменогорском туристском рынке по состоянию на 2005 г. – разница семикратная. Несмотря на то, что турагенты выступают в роли посредника между туроператором и туристом и реализуют уже сформированный пакет услуг, их значимость очень высока, поскольку именно они доводят туристские услуги до конечного потребителя. Относительно прямого контакта туроператорских предприятий с туристами сегодня существует неоднозначная политика. Законодательства некоторых зарубежных стран в целях защиты турагентов запрещают туроператорам прямые продажи клиентам. В ряде других государств такого запрета нет, цена туроператоров не должна быть ниже цен турагентских предприятий.

У каждого из туристских предприятий своя роль в сложной производственно-распределительной системе. Сбой в одном из звеньев может привести к разбалансированию и разрушить всю систему. В связи с этим для достижения желаемых результатов необходимо целенаправленное воздействие на каждого из ее участников. Только в этом случае при формировании и развитии туристского рынка можно достичь желаемых результатов.

Распределительная структура туристского рынка в настоящее время существенно расширяется за счет внедрения новых технологий. Благодаря Интернету появилась возможность реализации туристских услуг через виртуальные офисы. В Казахстане сегмент пользователей Интернетом пока невелик, поэтому данный метод продажи используется не в полной степени. Гораздо большее применение компьютерные технологии находят в цепочке «туроператор - турагент». Работая в единой компьютерной системе, производитель и продавец туристских услуг получают возможность работы в режиме онлайн, оперативно решая все технологические вопросы.

Как показывает практика, существенная доля туристских путевок в последние годы реализуется на выставках. Учитывая это обстоятельство, Интернет-сети и выставочные комплексы становятся участниками производственной подсистемы туристского рынка.

Экономическая обособленность. Экономическая обособленность субъектов туристского рынка обусловлена частной и смешанной формами собственности на базе корпоративного управления производственными единицами. В начале 90-х гг. прошлого столетия на смену трем государственным туристским предприятиям – Центральному бюро путешествий и экскурсий, «Интуристу» и «Спутнику» – пришло большое количество независимых фирм, основанных преимущественно на частной собственности. Смешанная форма собственности занимает незначительную долю и наиболее распространена в гостиничном бизнесе. Одновременно с этим в производственной подсистеме предприятий сферы культуры и искусства (музей, театры, памятники и пр.) по-прежнему лидирует государственная собственность.

По организационно-правовым формам наиболее распространена форма регистрации туристского предприятия в качестве индивидуального предпринимателя без образования юридического лица. Так, среди казахстанских туристских фирм их доля свыше 90% от общего количества. Однако с учетом объемов выручки доля этих предприятий существенно ниже и составляет порядка 20-40%. Далее следуют общества с ограниченной ответственностью и закрытые акционерные общества.

Среди туроператорских фирм г. Усть-Каменогорска, как показали исследования, распространены формы ТОО и ИП. Все туроператоры чаще всего начинали с индивидуальных предпринимателей, со временем перерастая в более

сложные структуры.

Цены. Данная категория представляет предмет особого исследования. Мы ограничимся выводами по результатам социологического опроса, проведенного автором в Усть-Каменогорском регионе:

1. Цена туристских услуг относится к одному из значимых факторов их конкурентоспособности.

2. Ввиду высокой эластичности спроса цены на туристские услуги могут иметь достаточно высокий диапазон вариации у различных субъектов рынка.

3. Несоответствие цены и качества туристских услуг представляют одну из проблем развития внутреннего туристского рынка.

4. Цены на туристские услуги отличаются значительной сезонной изменчивостью.

5. Одной из причин неконкурентоспособности въездного туристского рынка в Казахстане являются высокие цены.

Конкуренция. Конкуренция на туристском рынке при всей своей специфике имеет много общего с конкуренцией на других рынках, поэтому автор в своем исследовании опирался на работы признанного мирового специалиста в сфере конкуренции М. Портера [7, 8] и представителей экономической теории [9, 10].

Как показали исследования, в условиях конкурентной борьбы отдельные туристские предприятия допускают методы, связанные с нарушением норм и правил свободной конкуренции:

- Демпинговые цены.
- Контроль за деятельностью конкурентов.
- Введение ограничительных условий по вхождению на рынок, производству и распределению.
- Перекупка сотрудников.
- Присвоение чужих товарных знаков.
- Нарушение коммерческой тайны.
- Копирование технологий услуг и др.

Наряду с борьбой за рынки сбыта возрастает конкуренция за сырьевые рынки и трудовые ресурсы. Практика переманивания сотрудников стала достаточно распространенной на туристском рынке. В целом, согласно исследованиям, до 20-30% туристских фирм не выдерживают конкуренции и уходят с рынка.

Нерегулируемый рынок. Самоустранение государства от регулирования экономики в годы перестройки привело к затяжному кризису. На туристском рынке эта ситуация особенно обострена. Как показали исследования, проблемы государственного бизнеса сотрудники фирм ставят на одно из первых мест.

Деформированный и неразвитый рынок. В условиях нерегулируемого рынка на рубеже 80-90-х гг. прошлого столетия в Казахстане произошла деформация туризма в сторону выезда за границу. В результате казахстанские туристы пополнили

няют бюджеты зарубежных стран, в то время как внутренний и въездной казахстанский туризм находится в стадии и прямой деградации. Не менее серьезной проблемой, обуславливающей деформацию казахстанского туристского рынка, является низкая туристская подвижность Казахстана. Основная масса населения страны в силу низких доходов не может себе позволить покупку туристских услуг. На этом фоне частые туристские поездки богатой части населения не исправляют ситуацию.

К настоящему времени основные туристские направления поделены между крупными операторами, которые диктуют правила игры для остальных участников рынка. В гостиничном секторе монополизация рынка осуществляется преимущественно ТНК. Наличие различного рода олигополий свидетельствует о том, что их появление – закономерный процесс для туристского рынка, что необходимо учитывать при его формировании в развитии.

В нашем понимании работа по формированию и развитию туристского рынка предполагает организацию целенаправленного воздействия на деятельность отдельных субъектов рынка. Содержание и глубина этих воздействий зависят от ситуации на рынке и от имеющихся ресурсов у его участников. Вот почему особое внимание в нашем исследовании мы уделяем проблемам структурирования туристского рынка, тем самым адаптируя конкретные механизмы формирования к специфике состояния каждого элемента.

Для понимания особенностей экономических отношений, возникающих между отдельными элементами современных туристских рынков, существенное значение имеет институциональное структурирование. Суть которого основана на дифференциации видов деятельности субъектов рынка с точки зрения правовых норм, стандартов, циничных способов осуществления и регулирования. В рамках институционального подхода рассматривается система взаимодействия и механизмы реализации экономических законов и производственных отношений [11].

В экономической литературе понятие «институциональная структура» имеет множество трактовок. Как показали исследования, в них часто не проводятся различия между институциональной структурой и институциональной средой, которая рассматривается как неотъемлемый элемент функционирования любого рынка. Уильямсон приводит, по нашему мнению, наиболее общее определение институциональной структуры: «Это основные политические, социальные и правовые нормы, являющиеся базой для производства, обмена и потребителя».

Наличие отдельных институтов, присущих спонтанному рыночному порядку, еще не является достаточным условием для становления рыночной институциональной структуры. На наш взгляд, говорить об «институциональной структуре» можно только на определенном этапе зрелости рынка, когда его институты сформированы и объединены во взаимосвязанную систему, где обозна-

чена иерархия, определены место, роль и механизмы функционирования каждого из них.

Туристский рынок – это система мирохозяйственных связей, в которой совершается процесс превращения туристско-экскурсионных услуг в деньги и обратного превращения денег в туристско-экскурсионные услуги. Другими словами, туристский рынок – это сфера проявления экономических отношений между производителями и потребителями туристского продукта. Если экономические интересы производителя и потребителя туристского продукта совпадают, то происходит акт купли-продажи туристского продукта.

Рынок выполняет многочисленные функции: информационную, посредническую, регулирующую, ценообразующую, стимулирующую, созидательно-разрушительную, дифференцирующую. Но в качестве **основополагающих функций туристского рынка** можно выделить следующие:

– реализацию стоимости и потребительской стоимости, заключенных в туристском продукте;

– организацию процесса доведения туристского продукта до потребителя (туриста);

– экономическое обеспечение материальных стимулов к труду. В процессе выполнения туристским рынком первой функции происходит движение стоимости, которое отражается посредством обмена: деньги <--> туристский продукт. Завершение этого обмена означает законченность акта товарно-денежных отношений, реализацию стоимости, заключенной в туристском продукте, и общественное признание его потребительской стоимости. В результате обеспечивается нормальный ход общественного воспроизводства, появляются и накапливаются денежные средства для развития туристской индустрии. Функция организации процесса доведения туристского продукта до потребителя осуществляется через создание сети тур-агентов и туроператоров по его реализации. Функция экономического обеспечения материальных стимулов к труду заключается в том, что в процессе обмена «деньги - туристский продукт» на туристском рынке распределение как необходимая фаза воспроизводства предстает в завершенном виде. У работников туристской фирмы, получающих за свой труд денежное вознаграждение, создаются материальные стимулы к повышению качества и увеличению количества туристского продукта, производству его в соответствии с запросами потребителей. Туристский рынок характеризуется наличием субъектов, т.е. юридических и физических лиц, которые являются производителями и потребителями туристского продукта. Можно выделить три субъекта туристского рынка, а именно: самих туристов (потребителей турпродукта), туроператоров и турагентов.

Туроператор – это туристская организация, которая занимается разработкой туристских маршрутов и комплектацией туров, обеспечивает их функци-

онирование, организует рекламу, рассчитывает в соответствии с действующими нормативами и утверждает в установленном порядке цены на туры по этим маршрутам, продает туры турагентам для выпуска и реализации путевок по своим лицензиям.

Турагент – хозяйствующий субъект или индивидуальный предприниматель, который приобретает туры по туристским маршрутам, разработанным туроператором, выпускает по ним путевки и реализует эти путевки непосредственно туристам.

Турист – лицо, путешествующее с любой целью, кроме поиска заработка и перемены постоянного места жительства, при сроке пребывания вне своего постоянного места жительства не менее 24 часов (менее 24 часов – экскурсанты).

Туристский рынок характеризуется емкостью, уровнем сбалансированности спроса и предложения, условиями реализации туристского продукта.

Емкость туристского рынка – это его способность «поглотить» то или иное количество туристского продукта, т.е. возможный объем реализации отдельных туров, услуг туризма, товаров туристско-сувенирного назначения при существующих ценах и предложении. Емкость зависит от объемов платежеспособного спроса населения, уровня цен и размеров туристского предложения. На туристском рынке сталкиваются спрос на туристский продукт, который предъявляет турист, и предложение туристского продукта, которое предоставляет туристская фирма.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Монтанер Монтехано, Х. Структура туристического рынка: учеб. пособие / Х. Монтанер Монтехано пер. с исп. – Смоленск изд-во. СГУ. 1997. – 230 с.
2. Ильина Е.Н. Основы туристской деятельности / Е.Н. Ильина. – М.: Советский спорт. – 2001.
3. Песоцкая Е.В. Маркетинг услуг / Е.В. Песоцкая. – СПб.: Питер, 2000.
4. Монтанер Монтехано Х. Структура туристического рынка: учеб. пособие / Х. Монтанер Монтехано пер. с исп. – Смоленск изд-во. СГУ. 1997. – 230 с.
5. Портер М. Международная конкуренция / Пер. с англ. под ред. В. Шетинина / М. Портер. – М.: Международные отношения, 1993. – 495 с.
6. Портер М. Международная конкуренция / Пер. с англ. под ред. В. Шетинина / М. Портер. – М.: Международные отношения, 1993. – 495 с.
7. Портер М. Конкуренция: Пер с англ. / М. Портер. – М. Издательский дом «Вильямс», 2000. – 495 с.
8. Долан, Эдвин Дж. Ранок микроэкономическая модель / Э. Дж. Долан, Д. Линдсей; Пер. с англ. В. Лукашевича и др.: Под общ. Ред. Б. Лисовика, В. Лукашевича. – СПб., 1992. – С. 496 с.
9. Макконнелл, Кемибелл Р. Экономике: Принципы, проблемы и политика. В 2 т.: Пер. с англ. 11-изд. Т.2 / Кэмибелл Р. Макконнелл, Стэнди Д. Брю. – Республика, 1992. – 400 с.
10. Уильямсон О. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контракция / О. Уильямсон. – СПб.: Лениздат, 1996. – С. 97.
11. Квартальнов В.А. Мировой туризм на пороге 2000 года: прогнозы и реаль-

ность. – М.: Финансы и статистика, 1998.

REFERENCES

1. Montaner Montehano H., *Struktura turisticheskogo rynka. Ucheb. Posobie.* H. Montaner Montehano per. s isp. Smolensk izd.vo. SGU. **1997**, 230 (in Russ).
2. Il'ina E.N., *Osnovy turistskoj dejatel'nosti, Sovetskij sport, M., 2001* (in Russ).
3. Pesockaja E.V., *Marketing uslug. SPb. Piter, 2000* (in Russ).
4. Montaner Montehano H., *Struktura turisticheskogo rynka, Ucheb. Posobie.* H. Montaner Montehano per. s isp. Smolensk izd.vo. SGU. **1997**, 230 (in Russ).
5. Porter M., *Mezhdunarodnaja konkurencija. M. Porter. per. s ang. pod red. V. Shetinina. M., Mezhdunarodnye otnoshenija, 1993*, 495 (in Russ).
6. Porter M., *Mezhdunarodnaja konkurencija. M. Porter, per. s ang. pod red. V. Shetinina. M., Mezhdunarodnye otnoshenija, 1993*, 495 (in Russ).
7. Porter M., *Konkurencija, Per s ang. M. Porter. M. Izdatel'skij dom, Vil'jams. 2000.* 495 (in Russ).
8. Dolan, Jedvin Dzh., *Ranok mikroekonomicheskaja model'. Je. Dzh. Dolan, D. Lindsej; Per. s angl. V. Lukashevicha i dr. Pod obshh. Red. B. Lisovika, V. Lukashevicha. SPb. 1992*, 496 (in Russ).
9. Makkonnell, Kemibell R., *Jekonomike: Principy, problemy i politika. V 2 t.: Per. s angl. 11 izd. T.2. Kjemibell R. Makkonnell, StjendiD.Brju. Respublika, 1992*, 400 (in Russ).
10. Uil'jamson O., *Jekonomicheskie instituty kapitalizma. Firmy, rynki, otnoshencheskaj» kontraktacija. O. Uil'jamson. SPB. Lenizdat, 1996*, 97(in Russ).
11. Kvartal'nov V.A., *Mirovoj turizm na poroge 2000 goda, prognozy i real'nost'. M. Finansy i statistika, 1998* (in Russ).

ӘОЖ 657.6:336.74(574)

К.Т. НЕМЕРЕНЕВА

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

АҚША ҚАРАЖАТТАРЫНЫҢ АУДИТІ БОЙЫНША ТУЫНДАЙТЫН МӘСЕЛЕЛЕР

Ақша қаражаттары ең өтімді активтер болғандықтан, олардың тәуекелділікке ұшырау дәрежесі де жоғары. Осыған орай кәсіпорынның ақша қаражаттарына аудит жүргізу бойынша сұрақтар туындайды. Мақалада ақша қаражаттарына аудит жүргізу бағдарламасы ұсынылады.

Түйін сөздер: аудит, касса, банк, шоттар, чек, төлем тапсырмасы, вексель, тексеру, аудитор.

ПРОБЛЕМЫ АУДИТА ДЕНЕЖНЫХ СРЕДСТВ

Денежные средства являются наиболее ликвидными активами, так как степень их подверженности риску очень высока. В связи с этим возникают вопросы по проведению аудита денежных средств на предприятиях. В статье предлагается программа проведения аудита денежных средств.

Ключевые слова: аудит, касса, банк, счета, чек, платежное поручение, вексель, проверка, аудитор.

PROBLEMS OF THE CASH AUDIT

Cash is the most liquid assets because the degree of their exposure to risk is very high. In this connection, questions arise regarding the audit of the company's cash assets. The article proposes a program for auditing funds.

Key words: audit, cashbox, bank, account, check, payment order, bill of exchange, auditor.

Ақша құралдарымен операциялар жүргізу қатаң тәртіпте заң шығару, ведомстволық және басқа да нормативтік актілермен реттеледі. Сонымен қоса, ақша қаражаттары қозғалысына басқа да циклдардың үлкен бөлігі әсерін тигізіп, соған орай ол көптеген қателердің туындауына әкеліп соқтырады.

Ақша қаражаттарына аудит жүргізу барысында, ең біріншіден, олардың ішкі бақылау жүйесін анықтап алу қажет. Ішкі бақылау жүйесі – бұл активтерді қорғау, кәсіпорынның қаржылық саясатымен сәйкестігін қамтамасыз ету, бухгалтерлік шоттардағы бейнеленген мәліметтердің сәйкестігін қамтамасыз ету мақсатында жасалатын саясат және процедуралар.

Ақша қаражаттары ең өтімді активтер қатарына жатқызылатындықтан, олардың тәуекелділікке ұшырау дәрежесі де жоғары. Сондықтан да аудитордың тәуекелділікті бағалаудағы басты міндеті клиент жайлы ақпараттарды жинау, қорыту, жаңарту мақсатындағы аудиторлық тексеру процедурасының оптималды көлемін анықтауға мүмкіндік береді. Бақылау процедураларын анықтаудан бұрын, аудитор ақпаратпен таныс болу қажет, соның негізінде ол тексеру жұмыстарын іске асыруы тиіс. Негізгі ақпараттар көздері болып мына төмендегі 1-кестеде келтірілген құжаттар саналады.

1-кесте – Ақша қаражаттарын тексерудегі ақпараттың негізгі көздері

№	Нысандардың атаулары
1	Қаржылық есеп беру
2	Есеп саясаты
3	Бас кітап, бухгалтерлік есеп регистрлері
4	Банктермен есеп айырысу-кассалық қызмет көрсетудегі келісімшарттар
5	Банк көшірмелері, төлем тапсырмасы, чек, вексель, төлем талап-тапсырмасы, ак-кредитив, инкассалық өкім
6	Кассалық операцияларды жүргізу ережелері
7	Толық материалдық жауапкершілік туралы келісім
8	Бақылаулық-қаражаттық счетчиктерінің көрсеткіштерін шығарып алу актісі

1-кестенің жалғасы

№	Нысандардың атаулары
9	Кассалық чектерді пайдаланбаудағы сатып алушыларға ақша сомаларын қайтарып беру актісі
10	Ақша қаржысын түгендеудің актісі
11	Кіріс кассалық ордер
12	Шығыс кассалық ордер
13	Кіріс және шығыс кассалық құжаттарды тіркеу журналы
14	Кассалық кітап
15	Кассирдің шығыс етілген және кірістелген ақшалар есебінің кітабы
16	Аванстық есеп, іс-сапарға жіберілген қызметкерлердің есебінің журналы

Аудиторлар мен аудиторлық ұйымдар өздеріне қажетті барлық материалдарды, бухгалтерлік немесе өзге құжаттарды және жеке түсініктемелерді филиал қызметкерлерінен талап етуге құқылы. Ақша қаражаттарына және өтімді (ликвидті) активтерге жасалынатын қатаң бақылау жүйесі – ақпарат тұтынушылар экономикалық шешім қабылдау үшін пайдаланылатын қаржылық қорытынды есепте бейнеленген мәліметтердің шынайылығын қамтамасыз етеді. Аудиторлар мен аудиторлық ұйымдар өздері жүргізген тексерулердің нәтижелерін қоғамның басқармасына және (талап етуі бойынша) қоғамның директорлар кеңесіне жібереді [1].

2-кесте – Кассалық операцияларды аудиторлық тексеру бағдарламасы

Аудит процедуралары	Ақпарат көздері
1. Ақша мен кассадағы басқа құндылықтардың бар-жоғы мен жағдайын түгендеу	Касса ревизиясы бойынша комиссияны тағайындау, кассирді тағайындау туралы кәсіпорын басшысының бұйрықтары, кассирмен материалдық жауапкершілік туралы шарт, кассалық құжаттар (КО-1, КО-5), аванстық есептер, кассаны түгендеу актілері, №1 тізімдеме (ведомость), №1 журнал-ордер, Бас кітап және т.б.
2. Кассалық операцияларды құжаттық рәсімдеудің дұрыстығын тексеру	Кассалық құжаттар (КО-1, КО-5), аванстық есептер, кассаны түгендеу актілері, №1 тізімдеме (ведомость), №1 журнал-ордер, Бас кітап және т.б.
3. Қолма-қол ақшаны кіріске алудың мерзімділігі мен толықтығының дұрыстығын тексеру	Банк көшірмелері, чек кітапшалары, заңды және жеке тұлғалармен шарттар, банк көшірмелеріне тіркелген бастапқы құжаттар, кассалық құжаттар (КО-1, КО-5), кассаны түгендеу актілері, №1 тізімдеме (ведомость), №1 журнал-ордер, Бас кітап және т.б.

2-кестенің жалғасы

Аудит процедуралары	Ақпарат көздері
4. Ақшаны есептен шығарудың дұрыстығын тексеру	ҚО-1, ҚО-2, ҚО-3, ҚО-4, ҚО-5, №1 журнал-ордер, Бас кітап және т.б.
5. Бухгалтерлік есептегі шоттарда операцияларды көрсетудің дұрыстығын тексеру	Бастапқы құжаттар, №1 тізімдеме (ведомость), №1 журнал-ордер, Бас кітап және т.б. Аналитикалық кестені әзірлеу және тұжырымдар мен ұсыныстарды негіздеу
6. Кассалық операциялар аудитінің қорытындылары бойынша тұжырымдар мен ұсыныстарды әзірлеу	Кассаны тексеру актісі, ескертулер, оларды жою жөніндегі ұсыныстар

Кассада сақталатын ақша 1011 Кассадағы ақша қаражаттары теңгемен және 1012 Кассадағы ақша қаражаттары валютамен 1010 бөлімшесінің Кассадағы ақша қаражаттары шоттарында ескерілуге тиісті. Осы шоттардың дебетіне кассаға түсетін ақша, ал кредитіне – кассалық есептен шығатын ақша жазылады. Бұл шоттар бойынша жазбалар кіріс және шығыс кассалық ордерлер негізінде жасалады.

Кәсіпорынның кассадағы ақша қозғалысын ішкі бақылаудың болмауы немесе жеткіліксіздігін білдіретін белгілері мыналар:

– кассадағы ақшаны толықтай парақтап қайта санаумен басқа құндылықтарды тексеретін кенеттен болатын ревизияның кәсіпорында дұрыс жолға қойылмауы;

– кәсіпорында тексерудің мерзімділігін белгілейтін басшы бұйрығының жоқтығы;

– кассаға ревизияны немқұрайлы өткізудің барлығы – ревизия өткізетін комиссияға тұрақты тек бір адамдардың ғана тағайындалуы, банкнотты парақтап қайта санауды айғақтайтын, ревизия комиссиясы актісіне тіркелетін жұмыс жазбаларының болмауы және т.б.;

– кәсіпорын басшысы өкімінде көрсетілмеген бас бухгалтер мен кәсіпорын басшысын жанай өтіп, басқа адамдарға кіріс және шығыс құжаттарға қол қою құқығын беру;

– кассир ауысқанда (жұмыстан шыққанда) кассаға ревизияны сырт көзге ғана (формальды) өткізу;

– штатта кассирдің болмауы, бұл функциялар ұйым басшысының жазбаша

өкімінсіз есеп қызметкеріне жүктелсе;

– кассирмен толық материалдық жауапкершілік туралы шарттың жоқтығы.

Касса мен кассалық операциялардың аудиті негізінде үш бағыт бойынша өтеді: қолма-қол ақшаны түгендеу; оларды түгел және уақтылы кіріске алуды тексеру; ақшаны шығыстарға есептен шығарудың дұрыстығын тексеру.

Касса мен кассалық операцияларды тексергенде келесі әдіснаманы қолдануға болады:

1 Кассаны түгендеу аудитордың тексеру орнына келгенінде бірден өткізіледі. Оны өткізуге дейін аудитор келесілерді анықтауы тиіс: кәсіпорында басшының кассадағы ақшаның бар жоғын кенеттен тексеруді жүйелі жүргізу үшін тұрақты жұмыс істейтін комиссия туралы бұйрығы бар ма, бұл бұйрық орындала ма? Кассаны кенеттен тексеру актілері бар ма және олардың мазмұны қандай; тексерілетін кәсіпорынға бір кассир немесе бірнеше кассир (уәкілетті тұлға) қызмет көрсете ме, кассир тек тексерілетін кәсіпорында ғана жұмыс істей ме немесе өз міндеттерін басқа кәсіпорындарға қызмет етумен қоса атқара ма, кассирді тағайындау туралы бұйрық және кәсіпорын әкімшілігі кассир мен жасасқан материалдық жауапкершілік туралы шарт бар ма, кассир кассалық операцияларды жүргізу ережелерімен танысты ма?

2 Кассаға тексеруді жүзеге асырғанда, аудитор мынадай шарттарды сақтауға міндетті: тексеру құрамында кәсіпорынның кассир мен бухгалтері міндетті түрде кіруге тиісті, кәсіпорын басшысы тағайындаған тұрақты жұмыс істейтін комиссия мүшелерінің қатысуымен жүргізіледі; кассаны тексеру кезінде кассаға бөгде кісілерге кіруге рұқсат етілмейді және кассадан тыс операциялар тоқтатылады.

3 Кассаны тексеру мүмкін болмағанда немесе бірнеше касса болғанда олардың барлығын аудитор мөрлеп жабады. Кілт кассирде қалады, ал мөр аудиторда болады. Бұл бір кассадағы ақшаның жетіспеушілігін басқа кассадағы бар ақша есебінен орнын жабу мүмкіндігін болдырмау мақсатымен жасалады.

4 Кассир түгендеу комиссиясының қатысуымен соңғы күндегі кассалық операциялар жөнінде есеп жасайды. Кассалық кітап бойынша ақша қалдығын шығарады. Барлық кіріс және шығыс құжаттар касса есебіне кіргізілгені, кассаны түгендеу сәтінде кіріске алынбаған және есептен шықпаған ақшалай қаражат жоқ екендігі жайлы қолхат береді. Бұл қолхат кассаны түгендеу актісі түрінің тақырыптық бөлігіне кіреді.

5 Касса есебіне бас бухгалтер қол қояды және тиісті шоттар мен бухгалтерлік регистрде ақша қозғалысы туралы операцияларды көрсету үшін бухгалтерияға беріледі.

6 Кассадағы бар ақшаны жекелеген түрде немесе банктік орауда тұрғанына қарамастан түгел қайта санау жүргізіледі.

7 Мұндай міндетті процедура кассада сақталатын (пошта маркалары, мемлекеттік баж маркалары, вексельдік маркалар, жолақы билеттері, төленген авиабилеттер, төленген бірақ әлі демалыс үйлеріне, санаторийлерге берілмеген жолдамалар және т.б.) ақшалай құндылықтар мен өзге де құндылықтар бойынша жүргізіледі.

8 Ақша мен құндылықтар екі рет саналады: алдымен кассир, сосын комиссияның басқа мүшелері санайды. Аудитор бұлаудиторлық процедуралардың дұрыс өтуіне бақылау жасауға тиіс. Ақшалай қаражаттар атаулы құн бойынша ескеріледі.

9 Ақшалай құжаттар аудитінде келесілерді тексеру қажет: бұл құжаттар іс жүзінде бар екендігін, билеттер мен жолдамалар кімдерге арналған және қандай қаражат есебі дұрыстығын тексеру қажет. Олардың есебі ақшалай қаражат қозғалысы жөніндегі кітапта жазылуы тиіс. Осылайша, кассир ақша жөніндегі сияқты ақшалай құжаттар қозғалысы бойынша да есеп жасайды және оны бас бухгалтерге тапсырады.

10 Түгендеу жүргізу кезінде кассада ішінара төленген тізімдемелері болуы мүмкін. Аудитор бас бухгалтер мен кассирге оларды белгілеген тәртіп бойынша жабуды, оларға кірістік ордер рәсімдеуді және кассирге оны есепке енгізуге ұсынуға тиіс. Егер кассаны тексеру еңбекақы беру кезеңімен тұспа-тұс келсе, тізімдеме бойынша көптеген адамдарға әлі төленбесе, бұл тізімдемелер кассир есебіне кірмеуі мүмкін. Кассалық есепке енген, ішінара төленген шығыстық құжаттар ретінде актіге жазылады. Мұндай жағдайда әрбір төлем ведомосінде еңбекақы қандай реттік нөмір бойынша және оның жалпы сомасы көрсетіледі. Көрсетілген жазба кассирдің, бас бухгалтердің және аудитордың қолдарымен расталады.

11 Тиісті тәртіппен рәсімделмеген кассалық шығыс ордерлері мен ведомостері, сондай-ақ әртүрлі адамдардың қолхаттары бар қалдыққа кіргізілмейді. Мұндай құжаттар табылғанда аудитор кассаны тексеру актісінде ақша кімнің өкімімен, қашан, қандай мақсаттарға және қандай сомада берілгенін көрсетумен бұл бұрмалауды атап өтеді. Кассада бар барлық ақша мен басқа құндылықтар осы ұйымға тиесілі деп саналады, өйткені кассада басқа адамдардың ақшасымен басқа құндылықтарын сақтауға тыйым салынады.

12 Ақша мен құндылықтарды санау аяқталған соң алынған сома бухгалтерлік есепте жазылып қойылған қалдық жайлы мәліметтермен салыстырылады.

13 Ақшалай қаражатты тексеру жасайтын аудитор бір мезгілде касса бөлмесі ақша сақтауды қамтамасыз ету, техникалық нығайту мен күзет-өрт дабылы құралдарымен жарақтандыру жөніндегі талаптарға сай болуын тексереді. Мұндай анықталған бұрмалаулар тексеру актісінде көрсетіледі.

14 Іс жүзінде ақшаның және олардың баламалары бар болуын тексеру

қорытындылары комиссияның барлық мүшелері қол қоятын түгендеу актісімен рәсімделеді. Ол үш данада жасалады: бір данасы кәсіпорын бухгалтериясына беріледі, екіншісі кассирде қалады, үшіншісі аудиторда сақталады. Ай соңында актіде есептелген барлық ақша қаражат сенімді сақталуда тұр деген кассирдің қолхаты келтіріледі.

15 Кем шығу табылған жағдайда аудитор кассирден кем шығудың пайда болу себептерін жазбаша түсіндірмеде жазуды сұрайды. Елеулі кем шығу немесе қызметті теріс пайдалану анықталғанда аудитор бұл жайында ұйым басшысын хабардар етеді және кассирді дереу тексеру аяқталғанша қызметтен босату және істі тергеу органдарына беруді ұсынады [1].

Ақшаны жалған құжатсыз тікелей ұрлау ісі кассаны тексергенде кассаны түгендеу жолымен анықталады. Кейде ол шын мәнінде кассир, не болмаса басқа лауазымды қызмет адамы жасаған ысырапты жасыратын лауазымды қызмет адамының қолхатымен бүркемеленеді. Сондай-ақ қылмыстың ең қарапайым түрі болып саналатын қаражатты қымқырудың бүркемеленбегендері де болуы мүмкін. Ақшаның кем шығуы бөгде адамдардың кассаны бұзу арқылы ақшаны ысырап қылу мен ұрлауы салдарынан ғана болмауы мүмкін, ол басқа операцияларды уақытша заңсыз қарызға ала тұрумен де байланысты болуы ықтимал. Мұндай бұрмалаулар мен қызметті теріс пайдаланулар кассирді дұрыс таңдамау, кассаны жүйелі түрде тексермеу және ішкі бақылаудың жеткіліксіздігі салдары болып табылады. Ақшаны касса бойынша кіріске алмау алынған соманы тікелей шығыстарға есептен шығармаумен немесе кіріс операцияларын жасырумен байланысты. Ағымдағы банк шотынан алынған ақшаны кассаға кіріске алмау жағдайлары өте жиі кездеседі. Аудитор банктен чек бойынша алынған ақшаны кіріске алудың толықтығы мен уақыттылығын чек түбіртектерінде жазылған ұқсас сомамен, банк көшірмелерімен және кірістік кассалық ордерлермен салыстыру жолымен тексеруі тиіс. Кейбір аудиторлар банктен алынған қолма-қол ақшаны кіріске алудың түгелдігін тек қана чек түбіртектері бойынша тексергенде қате жібереді. Мұны, сондай-ақ банк көшірмелері бойынша (қолма-қол ақшаны алуға тиісті код бойынша) да жасау қажет. Егер көшірмелерде тазартып өшіру, түзету іздері бар болса, сондай-ақ қалдықтар айырмасында банктен ағымдағы немесе есеп шоттан көшірмелер алып, тексерілетін кәсіпорынның бухгалтериясындағы жазбаларды көшірме мәліметтерімен салыстыру керек. Қатаң есептегі құжат деп саналатын банктегі шоттан көшірме мұқият бақылауды талап етеді. Сондықтан есеп көшірме мазмұнына байланысты болатын кассир мен басқа тұлғаларға көшірме алуды сеніп тапсыруға болмайды. Кассалық операцияларды жүргізу тәртібіне сәйкес ұйымда қолма-қол ақшаны қабылдау, ұйым басшысының жазбаша өкімімен бұған уәкілетті адам мен бухгалтер қол қойған кіріс кассалық ордері бойынша ғана жасалады. Көрсетілген қызметті өтеу, борыштың орнын

жабу, материалдарға, пәтер ақысын төлеу және т.с.с. тәртібімен кіріс ордерлері бойынша алынған ақшаны кіріске алмау қызметкерлердің және басқа адамдарды өтелмеген берешегін талдау мен тексеру арқылы ашылады. Ағымдағы есеп шоттардағы төленген соманы иемдену нәтижесінде ешқандай берешекті мойындамайтын тұлғалардың өтелмеген берешек сомасы қалуы мүмкін. Мұндай адамдар мен есепті жүйелі түрде салыстыру мен олардан бұл жайлы сұрау онды нәтижелер бере алады. Сондай-ақ кірістік құжаттарды тіркеуді тексеру мен тіркелген құжаттары төленген құжаттармен салыстыру да есептерді бақылаудың ықпалды тәсілі болып табылады. Кірістік ордер бойынша алынған ақшаны иемденуді жеңілдететін жағдайлар тұрғысынан алғанда, кассалық ордерлерді төлеушінің қолына төленгенге дейін тіркеудің болмауы немесе толық еместігін, уақытылы салыстырмау екендігімен борышты өндіремеу екендігін баса айту қажет. Белгілі бір нөмір берілетін кассалық ордерлерді тіркеу журналында кіріс және шығыс ордерлерді дұрыс тіркеу, бухгалтерияға төленбеген кіріс ордерлерін қайтаруды бақылау жазбалардың анық сенімділігін арттырады және қызметті теріс пайдалануды болдырмайды. Басқа кәсіпорындардан алынған ақшаны иемденуді болдырмау, ең алдымен, барлық мүмкін жағдайларда қолма-қол ақшасыз есеп айырысу ісін талап етеді. Тәжірибе көрсеткендей, бұл ережені бұрмалау қызметті теріс пайдалануды туындатады.

Кассалық тәртіпті бұрмалау жағдайлары байқалғанда ол міндетті түрде тексерілуге тиісті. Сонымен бірге, едәуір сомадағы қолма-қол ақша алған немесе салған кәсіпорындармен есептесулерді салыстырған жөн. Басқа кәсіпорындардан ақшалай сома алуға арналған сенімхаттарды тіркеуді және сенімхаттарды іс жүзінде қолдануды тексеру де қызметті теріс пайдаланудың бір жолы болып саналады. Ақшамен шығыстарды есептен шығару жөніндегі кассалық операциялар мүмкіндігінше тексеруге жататын барлық кезең ішіндегі кассалық есептерге тіркелетін құжаттар бойынша тексеріледі. Тексеру іс тәжірибесі көптеген кәсіпорындарда кассалық құжаттар сапасыз жасалатынын, көбіне кіріс және шығыс құжаттарында кассаға ақша салған немесе кассадан ақша алған жауапты адамдардың қойылған қолдары және басқа да міндетті деректемелердің жоқ екендігін көрсетеді. Мұндай құжаттардың күші жоқ деп, ал олар бойынша операциялар негізсіз деп саналады. Егер мұндай жайттар анықталса, аудитор шұғыл шаралар қолдану мақсатымен кәсіпорын басшысын және бас бухгалтерді бұл жайында хабардар етуге тиіс. Тексерудің келесі кезеңінде келесілерді анықтау керек: бұл кәсіпорында кіріс және шығыс ордерлерді тіркеу журналы белгіленген түрде жүргізіле ме, барлық кассалық құжаттар журналда тіркелген бе, кассалық ордерлерде қалдырып кеткен нөмірлер жоқ па, ақшалай қаражаттың түсуі мен жұмсалуды туралы операциялардың барлығы нөмірленуге, жіппен қайымдалуға, сургучты мөрмен басылуға тиісті парақтар саны кәсіпорын басшысы мен бас

бухгалтердің қойылған қолдарымен қуәландырылуға тиісті кассалық кітапта жазылған ба? Кассир жұмыс күні соңында сол күнгі операциялардың жиынтығын кассалық кітапта есептеуге және келесі күнге ақша қалдығын шығаруы тиіс. Ол кассалық кітаптағы жазуларды екі парақта бір мезетте көшірме қағазы арқылы жүргізуге тиіс. Кітаптың бір парағы жыртылмалы, оны кассир күн соңында басқа барлық кіріс және шығыс операциялар бойынша санақ ретінде тапсыруы тиіс [1].

Ақшалай қаражат аудитінде банктік операцияларын тексеруге көп назар аударуды талап етеді. Қолданылып жүрген заңнамаларға сәйкес кәсіпорындар өзінің ақшалай қаражатын қызмет көрсететін банк мекемелерінде сақтауға міндетті. Банк мекемелерімен есеп айырысу ағымдағы, корреспонденттік жинақ шоттарында ақша сақтауға, қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді несиелер алумен, оларды өтеумен және қайта рәсімдеумен шоттарда жаңылыс жазулар жөніндегі талап-тілекпен байланысы туындайды. Кәсіпорындар арасындағы банк мекемелері арқылы есеп айырысулар есептесудің қолма-қол ақшасыз түрі бойынша атқарылады.

Ағымдағы шоттағы операциялардың аудитінде келесі жағдайларға назар аудару қажет:

- ағымдағы шот ашылған банк мекемесі;
- соманың банк көшірмелері бойынша, оларға тіркелген бастапқы құжаттарда көрсетілген сомаға сәйкестігі;
- көшірмелерге тіркелген бастапқы құжаттарда банк мөр таңбасының бар болуы; жасалған операциялардың дұрыстығын анықтау мақсатымен банкте қарама қарсы тексеру өткізген жөн;
- банкке тапсырылған қолма-қол ақшаның және басқадай ақшалай қаражаттың ұйымның ағымдағы шоттарына дұрыс және толық есепке алынуы;
- ақшалай қаражатты акцептелген төлем тапсырмаларымен байланыстың пошта бөлімшесі арқылы аударудың дәйектілігі, сондай-ақ аударым алушылардың тізбеде көрсетілген пошталық мекенжайының анықтығы;
- теңгені конвертациялауға байланысты операцияларды есепте көрсетудің дұрыстығы;
- бухгалтерлік өткізбе желілердің (проводкалардың) банктік операциялар бойынша дұрыстығын, бұл операциялар бухгалтерлік есепте тиісті шоттарда көрсетілген бе? Бухгалтерлік есеп бойынша өндіріс шығынына есептен шығару операцияларына ерекше көңіл бөлу керек;
- банк көшірмелерінің және парақтық нөмірленуі мен шоттағы қаражат қалдығын ауыстыру бойынша анықталатын құжаттардың толық сенімділігі.

Банктің бұрынғы көшірмесіндегі кезең соңының қаражат қалдығы шот бойынша келесі көшірмедегі кезең басының қаражат қалдығына тең болуы тиіс. Егер банк тізімдемесінде ескерілмеген түзетулер мен тазартып өшірулер табылса, банк мекемесінде ыңғайласпа тексеріс (встречный проверка) өткізу керек [2].

Банк көшірмелерін тексеру банк құжаттарының мәнділігі бойынша зерттеп білумен үйлесуі тиіс. Сонымен бірге аудитор мыналарды анықтауы керек: заңсыз банктік операциялар жасала ма, мысалы, тексерілетін кәсіпорын мен ешқандай шарттық қатынастар жоқ, басқа кәсіпорынның борышын өтеу немесе басқа кәсіпорынның тауарсыз есеп айырысулар бойынша төлеу; кіріске алынған және төленген материалдық құндылықтардың түгелдігі мен уақытылығы; несие немесе қарыз алуға, сондай-ақ қаржылық жағдайы мен қаржыландыру көзі тұрғысынан қарыз алуға ұсынылған құжаттардың анықтығы; қолма-қол ақшасыз есеп айырысу үшін банктен алынған чек кітапшалары есепте дұрыс көрсетілген бе және заңды қолданыла ма; олар есеп беретін адамдарға қолхат арқылы беріле ме, есеп беретін адамдар чек кітапшаларын қолдану туралы есеп жасай ма, айналымдар мен сальдо есеп беретін адамдардың арнайы шоттар бойынша айналымдар мен сальдо есебіне сәйкесе ме және т.с.с.

3-кесте – Банктік операциялары аудитінің бағдарламасы

Аудит процедуралары	Ақпарат көздері
1. Кәсіпорынның банктегі есептік, ағымдағы, валюталық және басқа да шоттар бар екендігін айқындау (бұл шоттар қандай банк мекемесінде ашылғанын)	Тестілеу материалдары
2. Банктегі ақша шоттарындағы операциялардың заңдылығын, анықтылығын және шаруашылық мақсатқа сәйкестілігін тексеру	Заңды және жеке тұлғалармен шарттар, үкім қағазы және талап арыздар
3. Шотқа түскен ақшаны кіріске алудың дұрыстығын, уақытылығын және толықтығын тексеру	Банктің ақшалай-есептік құжаттары тіркелген көшірмелері, №2 тізімдеме (ведомость), №2 журнал-ордер, Бас кітап, баланс және т.б.
4. Ұсынылған шоттарға төленген қаржының дұрыстығын, толықтығын және сәйкестігін тексеру	Банк көшірмелері мен бастапқы құжаттар
5. Бюджетке салық және бюджеттен тыс қорларға міндетті төлемдер аударудың уақытылығын тексеру	Төлем тапсырмалары мен талаптары

3-кестенің жалғасы

Аудит процедуралары	Ақпарат көздері
6.Банктен алынған және кассаға кіріске алынған, сондай-ақ оларды мақсатты пайдалануын тексеру	Кірістік ордерлер, кассалық құжаттарды және т.с.с. тіркеу журналы
7.Кәсіпорынның төлем қабілеттілігін және әртүрлі кредиторлармен, соның ішінде банктен несиелер, бюджетпен салықтар бойынша есеп айырысудың мерзімін өткізіп алу себептерін анықтау	Өтімділік коэффициенттері, қаржылық тұрақтылықты есептеулер, шот-фактуралар, 1-3 журнал-ордерлер және оларға тізімдемелер
8.Кәсіпорындармен әрбір қолма-қол ақшасыз есептесу бойынша шарттық өзара қарым-қатынастардың сәйкестігін тексеру	Контрагенттермен шарттар, төлем тапсырмалары, банк көшірмелері, анықтамалық-нормативті ақпарат
9.Құжаттар мен жазбаларда көрсетілген ақшаның бар екендігі мен қозғалысы туралы мәліметтердің сәйкестігін тексеру	Бастапқы құжаттар, журнал-ордерлер, чек кітапшалары, Бас кітап
10.Банк операциялары бойынша шот корреспонденцияларының дұрыстығын тексеру	Бухгалтерлік есепке алу шоттарының анықтамасы және корреспонденциясы

Аудитор жабдықтаушыға борышты өтеу үшін ақша аударудың қаншалықты нақтылығы мен негізділігін тексеруге тиісті. Кәсіпорындар, мәселен, сауда ұйымына сатып алынған азық-түлік тауарларына ақша аударуы мүмкін, ал шын мәнінде қоймаға түспеген немесе құжатта көрсетілген ассортименттен басқасы түскен оқиғалар болады. Кәсіпорындар орындалмаған құрылыс-монтаж және жөндеу жұмыстары үшін, сондай-ақ делдалдарды «құтқару» мақсатымен жеткізіп берілмеген техника үшін ақша аударатын жағдайлар да аз емес. Сондықтан банктегі ақшалай қаражат шоттары бойынша операциялар ревизиясында қарама-қарсы тексерулер, әсіресе, біртектес операциялар бойынша өзара байланысқан бастапқы құжаттарды мұқият тексеріп өткізу талап етіледі [2].

Валюталық шоттағы операциялар аудитінде төменде келтірілген ерекше жағдайлар мен сұрақтарға мұқият көңіл бөлу және анықтау керек:

- валюталық шот ашылған банк мекемесін;
- банк көшірмелері бойынша оларға тіркелген сома бастапқы құжаттарда көрсетілген сомаға сәйкес келе ме?;
- сыртқы экономикалық істердегі есеп айырысу түрлерін қолданудың негізділігі;
- валюталық шотты ашқаны үшін комиссиялық сыйақы төлеудің

дұрыстығы;

- валютаны сату мен сатып алу операцияларын есепте көрсетудің дәлдігі;
- есепте бағамдық айырманы анықтау мен көрсетудің дұрыстығы;
- бухгалтерлік өткізбелерді жасаудың жүйелілігі. Банк көшірмесіндегі жазбалардың №2 журнал-ордер мен Бас кітап жазбаларына сәйкестігі;
- резидент болып саналатын ұйым-экспортерлердің валюталық түсімін уәкілетті банктегі валюталық транзиттік шоттарға қосудың толықтылығы мен уақытылығы;
- экспортерлерде ҚР Ұлттық банкінің рұқсатынсыз ашылған шетелдік банктегі есептерінің бар болу фактісінің тексерілуі;
- экспортерлердің өзіндік валюталық түсімін қолданудың дұрыстығы, шетелдік валютаға алынған қолма-қол шетелдік валютамен материалдық құндылықтың сақталуы;
- түсетін тауарлардың сату бағасы мәміледе қарастырылған құнға негізделіп, кәсіпорындағы кіріске алу, кеден төлемі, көлік шығыстары мен сатып алу тасымалдау жөніндегі басқа шығындар ай-күн, жылындағы импорт бойынша кәсіпорынның тауар сатып алу кезіндегі талаптарын орындау;
- тауар алмастыру операцияларын жасағанда, қаржылық нәтижелерді анықтау мен өткізудің есебі жүктің кеден декларациясында көрсетілген ай-күн, жылға және мәміледе қарастырылған құн бойынша жасалуын;
- салық салу мақсаты үшін түсім мәміле сәтінде қолданылатын өнімнің нарықтық бағаларына сүйеніп есептелген деңгейден төмен болмауын қадағалау және т.б.;
- аудитор банктегі: 1060 – бөлімшесінің «Банктегі аккредитивтегі, чектердегі, карт-шоттардағы және басқа да шоттарындағы ақша қаражаттары» арнайы шоттардағы ақша есебін ұйымдастырудың дұрыстығын тексеруге ерекше назар аударғаны жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Абленов Д.О. Аудит негіздері / Д.О. Абленов. – Алматы: Экономика, 2015. – Б. 215, 220, 223.
2. Шарипов А.Қ. Аудит / А.Қ. Шарипов. – Алматы: Экономика, 2010. – Б. 109, 111.

REFERENCES

1. Ablenov D.O., *Audit negizderi*. D.O. Ablenov, *Almaty, Economica, 2015, 215, 220, 223 (in Russ)*.
2. Sharipov A.K., *Audit*. A.K. Sharipov, *Almaty, Economica, 2010, 109, 111 (in Russ)*.

UDC 316: 124.4: 124.5: 796.011

I. OLEKSYN

National University of Physical Education and Sports of Ukraine, Ukraine

SOCIAL IDEAL AND VALUES OF SPORT AS EXPRESSION OF HUMANISM

The article implements philosophical reflection of the socio-axiological specificity of sport activity in its correspondence to the highest humanistic values and ideals of the individual and society point of view. It is determined that the ideal, as a philosophical concept, has a pronounced social essence due to the fact that the integration of civil structures, that is oriented to the progressive transformation of socium and personality, determines the formation and development of sport as holistic in nature and specificity of the activity sphere, that has an effective and powerful humanistic potential.

Keywords: sport activity, social ideal, humanization of sport, values of sport, commercialization of sport activities.

**ӘЛЕУМЕТТІК ИДЕАЛ ЖӘНЕ СПОРТ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ
АДАМГЕРШІЛІКТІҢ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ**

Мақалада спорттық қызметтің жоғары адамгершілік құндылықтары мен тұлға мен қоғам идеалдарына сәйкестігі тұрғысынан оның аксиологиялық ерекшелігінің философиялық рефлексиясы орын алған. Философиялық түсінік ретінде идеалға айқын көрінетін әлеуметтік болмыс тән. Қоғам мен тұлғаның ілгері жылжуына мүдделі азаматтық құрылымдардың ықпалдасуы спорттың дамуын оны қуатты гуманистік әлеуеті бар, өзінің табиғаты мен ерекшелігі жөнінен тұтас қызмет саласы ретінде шарттастырады.

Түйін сөздер: спорттық қызмет, қоғамдық идеал, спорттың гуманизациясы, спорттың құндылықтары, спорттық қызметті коммерцияландыру.

**СОЦИАЛЬНЫЙ ИДЕАЛ И ЦЕННОСТИ СПОРТА
КАК ВЫРАЖЕНИЕ ГУМАНИЗМА**

В статье осуществлена философская рефлексия социально-аксиологической специфики спортивной деятельности под углом зрения её соответствия высшим гуманистическим ценностям, идеалам личности и общества. Установлено, что идеалу, как философскому понятию, присуща ярко выраженная социальная сущность в силу того, что интеграция гражданских структур, ориентированных на прогрессивное преобразование социума и личности, детерминирует становление и развитие спорта как целостной по своей природе и специфике сферы деятельности, обладающей действенным и мощным гуманистическим потенциалом.

Ключевые слова: спортивная деятельность, общественный идеал, гуманизация спорта, ценности спорта, коммерциализация спортивной деятельности.

INTRODUCTION. In terms of globalized society, the question of comprehensive analysis of sport as a socio-cultural phenomenon, which has a significant potential in the aspect of its humanistic values, ideals and its place in the socio-cultural world,

is the subject of serious discussions among philosophers, sociologists, educators, sport and physical education specialists. That is why, aim of the article is an attempt to implement a philosophical reflection on the socio-axiological specificity of sport activities in its correspondence with the highest humanistic values, personality and society ideals point of view.

PRESENTING MAIN MATERIAL. That is why, investigating the essence of the social ideal and the value of sport as expression of humanism, it is necessary to draw attention to the fact that exactly «in the axiological transcendentalism of the Baden school of neo-Kantianism, values are defined as ideals existing by themselves, with which reality is verified, concrete people, but their actual subject is always transcendental. Value as a carrier of meaning precedes all being» [1, p. 653] Moreover, the sense of human being is inextricably linked «to the ideal, it is conditioned by responsibility and conscience, he is conceived and realized in the conditions of reality» [2, p. 110], in particular sport reality, which is the space of self-assertion of a personal athlete, in which the implementation and demonstration of his professional abilities, physical and spiritual forces, talents, inclinations and preferences take place. It is worth saying that the well-known researcher of the essence of value D. Leontiev considers it as an identical to the ideal, as an important benchmark for the development of society. «Value – an ideal that goes out and takes away beyond the boundaries of existing reality, - notes D. Leontiev, - that allows you to understand not just the individuality, but also onpersonality of values» [3, p. 22]. Thus, the ideal should be regarded as something sublime, something that is perceived by personality as the highest goal of its aspirations and values orientations, because exactly germination of self-consciousness, the appearance of a person's ability to make choices, especially moral, caused the appearance of ideas about sense of human being. It is known that the question of prescription to a person of its life meaning in the world is eternal, which concerns the representatives of all generations who must constantly respond to this question during the life. Because, human life always constitutes the highest value. That is why, analyzing the essence of the social ideal and the value of sport as an expression of humanism, it should be noted that «the social ideal, - as rightly emphasize L. Savytska and V. Savytsky, - is a reflection of the most general form of perfection of social being, and at the same time it also touches the expedient activity, manifests itself as the basis of all human progress, as the main principle of purposeful human life. In the broadest sense, the social ideal is the society that is perfect in human dreams, the main values of which are humanism, equality and justice» [4, p. 67]. Exactly humanism, equality and justice form the basis of the fundamental principles of Olympism, which is the cornerstone of sport activity. Thus, considering the essence of the social ideal and the value of sport as an expression of humanism, it is necessary to draw attention to the fact that famous sport researcher Bernard Suits stressed that all kinds of sport can be

divided into two groups, such as athletic representations (gymnastics, jumping into water, freestyle) and athletic games (football, basketball, baseball). Moreover, Bernard Suits defines athletic concepts as «practices that focus on ideals of implementation, and not on the rules that limit the possible means» [5, p. 152]. The scientist explains exactly the lack of such rules, «why they are not games and why they do not need a referee that guarantees compliance with the rules, and judges who judge the artistic performance and degree of compliance with the ideal» [5, p. 152]. At the same time, the athletic representations of gymnastics, jumping into the water and freestyle as sports practices focused on the ideals of implementation and require judges who define both the artistic performance and the degree of conformity to the ideal; in order to succeed, also relying on imagination and the realization of the real state of things embody in the corresponding sport actions, which are a demonstration of strength, beauty, endurance and will to victory by athletes. [7, p. 23-24]. Moreover, «to have ideals, - stresses the famous Austrian thinker Wolfgang Kraus, - is an attempt that may turn out to be unsuccessful, but it can also be successful if fantasy and awareness of reality go hand in hand and express themselves in appropriate actions» [6, p. 131], which is the embodiment of the self-worth of personality. Therefore, analyzing the essence of the social ideal and the value of sport as an expression of humanism, it is necessary to recognize the expediency of V. Lektorsky's desire to link one of the essential characteristics of the humanistic ideal, which takes place in contemporary culture and philosophy, with the recognition of the self-worth of human individuality. [7, p. 23-24]. At the same time, the tools and means, which using makes recognition and realization of the self-worth of personality and selection in real life, particularly in sport, valid from false, true from feigned, good from evil, are essential. It's no secret that today, in the context of the growing commercialization of sport, starts the negative tendency of «(that the final result of the sport, - as V. Bilogur correctly notes, - and sports activity and the process of its acquisition, lose their connection with the development of the essential forces of man. This is due to the fact that the harmony between the humanistic essence of sport and the ways, means that are laid the foundation of the achievement of sports results is violated and leads to the loss of human-dimensionality of sport as a social practice» [8, p. 116], and inevitably acts as a destructive factor in the interconnection of functioning of the social ideal and the values of sport as a manifestation of humanism. It is worth saying that the ideal as an important benchmark for the development of society, in the philosophical sense, is an ambiguous, multi-faceted phenomenon that appears as essence that captures the purposefulness, integrity of the individual and society.

It should be noted that in the philosophical encyclopedic dictionary edited by Academician V. Shynkaruk, the ideal (from the Greek idea - the ideal, the first image) is interpreted as the idea of the highest perfection, which as a norm, model and purpose determines the nature and mode of activity of the individual or social group. The basis

for the formation of an ideal is «awareness of the subject of the activity of his needs and the inadequacy of the existing reality and, accordingly, the need for its real transformation» [9, p. 231]. That is why ideals are alive and effective noble conceptions and goals that have considerable practical force, because «although it is impossible to admit the objective reality of the existence of ideals - says I. Kant, - but it is not possible on this basis to consider them as chimeras: they give the necessary measure of the mind, which needs the notion of what is perfect in its kind, so that with its help you can evaluate and measure the degree and disadvantages of imperfection» [10, p. 502-503].

In this regard, the most urgent issue of the present is the question of how the ideal can be understood from the standpoint of social philosophy and integrated with the humanistic approach, because what should be or what the person wants and wants to see embodies in ideal. Therefore, an ideal should be regarded as a driving force that determines progressive social development, while in an empirical life, the ideal can not be fully realized.

At the same time, the ideal as a philosophical concept is characterized by a significant social meaning because the integration of civil structures oriented towards the transformation of society and personality determines the formation and development of sport as integral in its essence and specificity of the field of activity, which has a efficient and powerful humanistic potential.

In the context of our analysis, the opinion of L. Sheremet is very important that «sport, acting in a way to revive a special social mood and measured pace of life, constitutes such a cultural phenomenon that not only aims at a unique, single act of human exodus beyond its potentials, but it is also connected with the very depth of its socio-cultural experience, with immersion in the deepest stages of physicality and spirituality ... Sport in its socio-philosophical dimension - is ... a lifestyle, a pure model of activity, that suggests everywhere dimensionality, desire to help people, serving to universal values» [11, p. 164-165]. At the same time, the author reasonably, notes that «sport, as a synthesis of art and thought, the art of movement and philosophy, serves for the benefit of people or that is humanistic in its essence. Without humanism and spirituality there is no true sport» [12, p. 181].

The aforementioned circumstance necessitates the further consideration of the social values of sport activity exactly in case of humanistic values. Therefore, to carry out such a study, first of all it is necessary to determine the essence of the concept of humanism, because in modern philosophical encyclopedias, there is a controversial interpretation of it.

As a rule, humanism (from Latin *humanus* - human, *humanitas* - humanity) is defined as the principle of world outlook, based on the conviction that a person has the highest social value, on the assurance of human ability to unlimited development and self-realization of all its essential forces, abilities and talents [13, p. 113].

At the same time, the idea of humanism is a leading one in the history of civilization and human culture in particular. Term “humanism” was introduced into the scientific circulation in 1808 by German pedagogue F. Niethammer, who put in this word a higher, self-recognizable and self-sufficient essence of man and determined as anti-human all that promoted the alienation of man and its self alienation [14, p. 9].

Working on a question of the essence of the social ideal and the value of sport as an expression of humanism, it must be emphasized that in the modern socio-philosophical literature there is a vision of the philosophy of sport based on the conclusion of V. Morgan, primarily on the principles of pragmatism, not humanism. [15, p. 157]. Moreover, in the socio-philosophical studies of the essence of sport, there is a point of view according to which its social significance is denied in general. The prominent German sport sociologist G. Lyushen is a vivid spokesman for this position, who considers sports as a conflict system, noting that certain sport events can induce conflict situations and manifestations of violence. “Sport, - G. Lyushen notes, - can be a source of violence ... and at the same time it has a negative charge” [16, p. 139-140].

Without posing the task of a detailed analysis of the stated scientific position of G. Lyushen, we note that indeed sport, under certain circumstances, can focus on violence and conflict that arise under the influence of objective and subjective factors, the consideration of which goes beyond the borders of our study. At the same time, it should be remembered that the spirit of struggle, the sense of adversity are unchanged attributes of sporting activity, that are determined by the athlete’s value orientations and that can take place in the format of observance or neglect. At the same time, it should be stressed that “the sense of the spirit of struggle and the sense of adversarialism - not without reason, are noted by A. Lukyanov and N. Mazov, - as human beings for an athlete, primarily because of the fact that the affirmation of this objective feeling by others (for example, fans) is also his own pleasure” [17, p. 170].

That is why, exploring the essence of the social ideal and the value of sport as an expression of humanism, it should be emphasized that in our time the prospects of humanization of sport are related to the further deepening of the research of the main Olympic idea of holism as an ideal of a holistic, comprehensive, harmonious development of personality on the principles of justice, honesty and tolerance. Moreover, these values should be the guideline for the actions of not only athletes, but also judges, trainers and fans.

In the context of our analysis, the opinion of M. Bogdanova draws our attention to the fact that today “humanistic perspectives are fully preserved only in mass sports. The basic principles on which the “sport of higher achievements” is based deduce it out of the limits of humanism “[18, p. 15], which fundamentally changes all the tradi-

tional ideas about the place and role of the “sport of higher achievements” in the social life of a modern, globalized society.

At first, in the context of the further commercialization of sport activity “as a profession, - emphasizes M. Bogdanova, - sport loses its humanistic principles: relations between athletes, trainer and athlete, athlete and sponsors are determined by strict conditions of the contract” [18, p. 19]. There is no doubt that the final loss of the humanistic principles of the athlete’s profession will lead to extremely negative not only moral and ethical but also economic consequences in the functioning of the whole system of social relations.

Secondly, today, in the context of the awful property stratification and of the great increase in the poverty of the broad group of modern Ukrainian society, first of all, the poverty of the workers, what is not inherent to the prosperous European countries, we are witnessing the fact that professional athletes, in contrast to professional doctors, teachers, engineers, are able to dramatically strengthen their financial position, obtaining fantastic fees that significantly exceed the annual budget expenditures on physical education and sport in the average region of Ukraine. In this regard, the British media paid attention to the total fee of \$ 18-20 million received by Volodymyr Klitschko and Briton Jinton Joshua for the battle for the title of boxing world champion, which took place on April 29, 2017 [19].

The scale of the athlete’s fee, in the light of the impoverished existence of most modern Ukrainians, will become more apparent and understandable if we compare the expenditures of the state, say the Rivne region, to physical culture and sports in the past, 2016, amounting to 29,889.6 thousand UAH, from the general fund of the regional budget and 1902, 2 thousand UAH, from the special fund of the budget [20]. And if these amounts of state expenditures on physical education and sport in 2016 in the Rivne region change in dollars, then, to my great regret, the figure is just over a million dollars, which is almost 18-20 times less than the above mentioned fee.

This situation does not contribute to the widespread, effective self-realization of the general public of ordinary athletes, the effective involvement of young people in physical culture and sport and it reduces the embodiment of the humanism’s ideals into the practice of sport activity of the modern transformational Ukrainian society.

It is known fact, that in all historical periods of social development mankind demonstrates a polar attitude to a human both humane and inhumane, depending on the prevailing system of values and value orientations in society. Therefore, it is naturally that the modern problems, associated with social values, in many cases determine the content of sport activity. Nowadays, in a civil society that provides the person with legal guarantees of freedom and inviolability of housing, life, private property, the pos-

sibility of professional self-identification and promotes the further development of all spheres of person's life, in particular sports, the rhythm of life accelerates, generating a significant number of stressful situations, in which, in fact, is often a person. In such a situation, traditional and understandable forms of the individual's behavior control in all spheres of society ruin, particularly in sports, where the problem of the use of doping has become a significant problem, it is a threat to the practical implementation of the fundamental principles of Olympism and humanism.

Thus, despite the existence of these threats to sports activities, it should be emphasized that modern sport and physical education deserve a positive assessment from the point of view of humanistic ideals and values more often. Moreover, the totality of the value grounds of sport activity appears as a prototype of an ideal form of existence based on the principles of opportunity equality, adversity, diligence and social justice.

CONCLUSIONS. Analyzing sports activities, their content and features in the context of social values, we need to emphasize the following scientific questions that require further comprehensive consideration. At first, an important problem of socio-philosophical comprehension of sport is a comprehensive analysis of the ways that make its negative impact both on social relations of a modern globalized society as a whole and on a separate athlete. Secondly, a significant socio-philosophical problem of sport complex analysis is a comprehensive understanding of its influence on the morality of the individual, its aesthetic tastes and abilities, on social relations in general, on the process of formation and development of a wide range of socio-cultural needs of the individual, classes, groups, social layers and society as a whole. Thirdly, the most urgent philosophical problem of the present is the need for further analysis of the peculiarities and the correlation degree of those cultural values that function in sport in the process of social development, with one or another social values, that take place both in material and in spiritual culture of a certain society from the point of view of both a particular personality and society in general.

So, the actual problems mentioned in the further socio-philosophical study of sport and sports activities not only activate the philosophical community of the modern transformational Ukrainian society, but also determine the creation of sound axiological concepts based on the fundamental ideals of humanism and olympias.

REFERENCES

1. *Filosofs`kyj slovnyk social`nyx terminiv. Vy`dannya tretye, dopovnene. X, 2005, 672 (in Ukr).*
2. Skoleba I.I., *Problema cinnostej v rosijs`kij filozofiji. kinez` XIX pochatok XX st., metodologichni aspekty doslidzhennya. Visnyk Nacional`nogo aviacijnogo universy`tetu. Seriya. Filozofiya. Kul`turologiya, zb. nauk. pr., 2010, 2, 12, 109-112 (in Ukr).*

3. Leont'ev D.A., *Cennost' kak mezhdisciplinarnoe ponjatie, opyt mnogomernoj rekonstrukcii, Voprosy filosofii*, **1996**, 4, 15-26 (in Russ).
4. Savy'cz'ka L.I., Savy'cz'ky'j V.I., *Suspil'ny'j ideal: sut' ta klasyfikaciya. Visny'k NTU KP. Politologiya. Sociologiya. Pravo. zb. nauk. Prac, 2010*, 2, 6, 65-72 (in Ukr).
5. Morgan Uil'jam *Filosofija sporta. Istoricheskij i konceptual'nyj obzor i ocenka ee budushhogo. Logos*, **2006**, 3, 54, 147-159 (in Russ).
6. Vol'fgang Kraus, *Nigilizm segodnja, ili Dolgoterpenie istorii. Sledy raja. Ob idealah: jesse; per. s nem. A. Karel's'kogo, E. Kacevoj i Je. Vengerovoj. M.*, **1994**, 256 (in Russ).
7. Lektorskij V., *Idealy i real'nost' gumanizma. Voprosy filosofii*, **1994**, 6, 22-28 (in Russ).
8. Bilogur V.Ye., *Teorety'ko metodologichna refleksiya sportu yak arealu lyudy'novy'mirnosti sporty'vnoyi diyal'nosti ta mozhly'vosti yiyi gumanizaciyi yak social'noyi prakty'ky Gumanitarny'j visny'k Zaporiz'koyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi*, **2016**, 66, 112-122 (in Ukr).
9. *Filosofs'ky'j ency'klopedy'chny'j slovny'k. Pid. red. V.I. Shy'nkaruka, Ye.K. By'stry'cz'kogo, M.O. Bulatova. K.*, **2002**, 744 (in Russ).
10. Kant I., *Sochinenija: v 6 t. Immanuel Kant. pod obshh. red. V.F. Asmusa, A.V. Gulygi, T.I. Ojzermana. M.*, **1964**, T. 3, 799 (in Russ).
11. Sheremet L., *Sport yak social'ne yavy'shhe ta fakt kul'tury'osnovni aspekty' filosofskogo rozglyadu. Mul'ty'versum. Filosof's'ky'j al'manax*, **2014**, 129, 158-169 (in Ukr).
12. Sheremet L., *Sporty'vna diyal'nist' yak strukturna skladova duxovnogo zhy'ttya suspil'stva. Prakty'chna filosofiya*, **2015**, 2, 56, 177-184 (in Ukr).
13. *Social'na filosofiya. Korotky'j Ency'klopedy'chny'j Slovny'k. Zagal'na redakciya i ukladannya. V.P. Andrushhenko, M.I. Gorlach. Ky'yiv Xarkiv*, **1997**, 400 (in Ukr).
14. Vershinina E.M., *Nepreryvnoe vospitanie i gumanizacija v sisteme obrazovanija sut' social'no jekonomicheskogo i duhovnogo vozrozhdenija obshhestva: Koncepcija, H.*, **2004**, 430 (in Russ).
15. Morgan U., *Filosofija sporta. Istoricheskij i konceptual'nyj obzor i ocenka ee budushhogo. Per. s angl. Logos*, **2006**, 3, 54, 147-159 (in Russ).
16. Ljushen G., *Sport i kul'tura. Sport, duhovnye cennosti, kul'tura, M*, **1997**, Vyp. 2, 135-140 (in Russ).
17. Luk'janov A.V., Mazov N.Ju., *Sport kak social'no celostnaja sistema. Filosofija i obshhestvo*, **2008**, 2, 168-184 (in Russ).
18. Bogdanova M.A., *Sport v sovremennom obshhestve, antropokul'turnoe izmerenie i perspektivy gumanizacii, avtoref. dis. D.ra filos. Nauk. 09.00.13. Filosofskaja antropologija, filosofija kul'tury. Marina Aleksandrovna Bogdanova. Volgograd*. **2015**, 45 (in Russ).
19. Klichko Dzhoshua, *skol'ko poluchat boksery za boj. Stali izvestny detali gonorarov Vladimira Klichko i Jentoni Dzhoshua. Rezhim dostupa korrespondent.net/sport/boks/3845619-klychko-dzhoshua-skolko-poluchat boksery-za-boi.utm_medium=referralutm_source=lentainform@utm-campaigr* (in Russ).
20. *Rishennya Rivnens'koyi oblasnoyi rady`S`omogo skly'kannya, desyata sesiya vid 17 bereznya 2017 roku. Pro zvit shhodo vy'konannya oblasnogo byudzhetu za 2016 rik. Rezhym dostupa: obrada.rv.ua/documents/rishennya/7skli-kannya. php? SECTION_id=/1718@ELEMENT ID=14367* (in Ukr).

UDC 273:141.112:165.1

O. SOKOLOVSKIY

Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine

**A STUDY ON THE PERSON OF CHRIST IN THE CONTEXT
OF ALEXANDRIAN THEOLOGY**

In the article discovered the relationship between divine and human nature of Jesus Christ in the Christological concept of the Alexandrian theologians. The influence of Docetism determined in the Christology of Clement Alexandria. The theory of pre-existentialism analyzed at the formation of Origen's Christological concept.

Keywords: Christology, soteriology, being, Gnosticism, theology.

**АЛЕКСАНДРИЯ ТЕОЛОГИЯСЫНЫҢ КОНТЕКСТІНДЕГІ
ХРИСТОС БЕЙНЕСІ ТУРАЛЫ ОҚУЛАР**

Мақалада Александрия оқуларының христологиялық тұжырымдамаларындағы Иисус Христостың Құдай мен адами табиғаты арасындағы байланыс қарастырылады. Климент Александрийский христологиясындағы докетизмнің әсері анықталды. Оригеннің христологиялық тұжырымдамасының қалыптасуы кезіндегі Преекзистенциализм теориясы талданды.

Түйін сөздер: христология, сотериология, болмыс, гностицизм, теология.

**УЧЕНИЕ О ЛИЧНОСТИ ХРИСТА
В КОНТЕКСТЕ АЛЕКСАНДРИЙСКОЙ ТЕОЛОГИИ**

В статье рассматривается взаимосвязь между божественной и человеческой природой Иисуса Христа в христологической концепции александрийских богословов. Определяется воздействие докетизма в христологии Климента Александрийского. Проанализирована теория преекзистенциализма при становлении христологической концепции Оригена.

Ключевые слова: христология, сотериология, бытие, гностицизм, теология.

Christianity, in spite of the diversity of currents, appears as a holistic spiritual tradition that carries out its activity in specific historical, political and economic conditions. Nowadays, the problem of internal unity of Christianity is actual, since the preservation of Christianity as a religious paradigm depends on its solution. The main idea of Christianity is the personality of Jesus Christ. The Christological doctrine as a systematic study on Jesus Christ is the most important aspect of Christian faith, the key to understand other religious issues – the Trinity dogma, pneumatology, ecclesiology, religious anthropology, and soteriology. That is why, the urgency of this issue is due to the resumption of discussions between different Christian denominations concerning the human and divine nature of Jesus Christ.

In the article the analysis of the main tendencies in the study of the problem of the formation of the dogmatic positions of Christianity was carried out on the basis of the works of the theologians L. Berkhov, V. Bolotov, A. Garnack, A. Lebedev, V. Lossky, A. McGrate, A. Sidorov, A. Spassky, M. Posnov, who focused mainly on the historical context of the process of the formation of Christology. However, in the writings of these scholars, the doctrine of Christology did not occupy the proper place, although it is the semantic center of Christian doctrine. In the analysis of literature on the subject of research it was noted that the problem of Christian doctrine is mainly engaged in theology, indicating the lack of coverage of this problem in modern religious studies.

Today, when the main provisions of Christology are discussed and applied in practice not only within the limits of Christianity, but also transformed into non-Christian invariants, there is an urgent need for the religious study of the Christian doctrine in its philosophical and religious studies context. Such a specificity is not the interpretation of Christology, but the analysis of its role as a universal Christian paradigm, and for the outlook of contemporary Christian followers. The study opens the opportunity to predict and understand the world-cultural processes and their implications for humanity as a whole. The purpose of the paper is to carry out a philosophical and religious study of the essence of the doctrine of Christology in the teaching of the Alexandrian school.

The heirs of the Greek apologists of 2nd century were representatives of the Alexandrian catechetical school. Alexandria was the second largest metropolis of the Greco-Roman world and its cultural center, it is natural that numerous streams of various religious and philosophical directions raged there. In the early Christian period orthodox Christianity was represented by a small group of like-minded people who spread authentic orthodox doctrine and fought with pagan gnosticism, it has led to the formation of a special Alexandrian type of theology. The leading thinkers of this time tried to use the ideas of the Gnostics in the formation of the church faith, referring to the allegorical interpretation of the Bible. The truths of the Christian religion have become a science outlined in the literary form. That is why, typological exegesis, allegorical and symbolic interpretation dominated in the school. The most prominent theologians of this cell were Clement of Alexandria, Origen, Athenagor, Didim Blind and others.

The Alexandrian school in Christology unilaterally interpreted the divine and human nature of Jesus Christ, creating the preconditions for the formation of monophysitism and monotheism. The main mean of their interpretation was theological speculation on the basis of sources of Christian faith, which provoked the danger of planting mystical views, the truth of which should not be doubted. However, Christian Christology acquired a new and very important development under the influence of the

spreading of such ideas. English theologian R. Sellers draws attention to two prevailing positions which were held in Alexandria: “exactly God is a man himself” and “God became exactly a man himself” [1, p. 18]. During the Ecumenical Councils, the data became the subject of discussions, leading to the adoption of consistent concepts of “perfect God” and “perfect man.” However, in external and internal thoughts, this movement was loyal to the church’s norms of faith and doctrinal tradition, although it took over some of the provisions of Hellenism.

Christological views of the Alexandrian school had a deep soteriological character. Jesus Christ, according to the teachings of the theologians, redressed the sins of mankind, in which «atonement» was interpreted as «awakening in God» or «deification». Thus, Christology expresses what is provided by soteriological views. In general, the theory of salvation is reduced to the fact that human nature is not only closer to the divine but also is united with it. God must enter man so that he can participate in His life. It is precisely this process that took place, according to the Alexandrians, through the incarnation of the Son of God in Jesus Christ. Thus, God became a man so that he could become divine.

Alexandrian theologians in the questions of Christology paid a lot of attention to Logos, which accepted the human nature. The term “accepted” itself in this aspect is important because it indicates the different essence of Logos. The first manifests itself in man as in the Old Testament prophets, the second – in the embodiment of God-Son, which accepted the human nature. Theologians gave special meaning to a verse from the Gospel: “And the Word was made by flesh and was between us, full of grace and truth, and we saw His glory, the glory of the only begotten of the Father” (John 1.14), reflecting the fundamental views of this school and the liturgical celebration of the Christmas. Celebration of this holiday marks the celebration of the advent of the Logos into the world and the adoption of human nature by Him to redeem it.

The above-mentioned Christological concept raised the question of the relationship between the divine and human nature of Jesus Christ. One of the representatives of this school, Cyril of Jerusalem emphasized the reality of their merger through incarnation. Before His merger with human nature, Logos existed without flesh, but after joining it, a harmonious unity was created. A special emphasis on the inseparable unity of the nature of Christ is an important feature that distinguishes the Alexandrian school from the Antiochian, which distinguishes in its Christological doctrine two of the Christ natures. At the same time, Cyril of Jerusalem remarked: “We do not claim that Logos has succumbed to change and became flesh, or he has been transformed into a holistic and perfect person of flesh and body. We are talking about the fact that Logos personally accepted human nature with a living soul, became a man and called himself Son of man, however, not just by will” [2, p. 296].

This interpretation led to the question of what nature in the process of the

combination was acquired. Apolinarius Laodicean worried about the domination of the position that Logos received human nature in its entirety. Such reasoning, he said, implies the presence in Logos of all the shortcomings of human nature. From the point of view of Apolinarius, Christ's sinlessness would have been compromised if He only possessed the human mind as a source of sin and protest against God. The infallibility of Christ can only be preserved if the human mind is completely replaced only by divine motivating and guiding power. That is why he argued that in Christ the human mind and soul were replaced by the divine mind and soul. In Christ, "divine energy performs the role of the soul under the influence of the human mind" [2, p. 297]. So the human nature of Christ is incomplete.

A peculiar interpretation of Christology by the Apolinarius of Jerusalem has received a mixed assessment from the representatives of the Alexandrian school. For some of them, this view of Christ was perfectly acceptable and logical; others considered an inadmissible position, when the man's redemption of Logos, endowed only with the part of human nature, was questioned. Gregory Nazianyn remarked: "Not receiving will remain incurable, but that which is attached to God will be saved. If only half of Adam is sinful, Christ will receive and save only half of his nature. However, if he was completely sinful, then his nature should be attached to the divine nature completely. Let them not take away the opportunity to escape completely and not put on the Savior image similar to man" [2, p. 297].

One of the prominent theorists of the designated Christology was Clement of Alexandria, the author of the fundamental works "Warnings of the Greeks", "The Teacher" and "Clap Carpets". In his writings, he considered a wide range of questions, but the central problem of his outlook was the doctrine of gnosis as the most important factor in the study of the problem of the nature of the knowledge of God and man. In this aspect Christology of Clement was based on an anthropological basis, the main element of which was the idea of man as the image of the second Person of the Holy Trinity, that is, Logos, which is the image of the Father. That is why, man not only possesses divine wisdom, but also desire to come closer to his prototype, admitting self-determination and the ability to freedom of the will. The concept of gnosis by Clement is always inextricably linked with faith, which acts as a holistic mechanism in the process of cognition. And the key element of this unity is not rational but moral basis, therefore, the ideal of a true Gnostic, according to Clement, is impossible without spiritual and moral perfection. In this regard, V. Lossky noted that «Gnostic of Clement has nothing to do with those heretics, who are called Gnostics, and which he criticizes as pseudo-diagnostics. So, according to Clement, Christian Gnostics do not form a separate "caste", which delimits people according to certain criteria, taking into account their physical or spiritual characteristics. True Gnostics are Christians who have achieved perfection by virtue of life offered to all without exception" [3, s. 76]. It

is worth noting that such a state of Christianity, according to Clement, will be achieved not only through a virtuous life, but also through severe asceticism.

Thus, Clement of Alexandria in his Christological doctrine relied heavily on Justin's ideas and apologists rather than Tertullian's. However, "finding truth in various philosophical teachings, Clement himself by no means contributes to eclecticism in the field of faith, since he does not need to collect religious truth from different philosophical systems, but already possesses this in his Christian beliefs in advance. In the Christian doctrine which represents universal and absolute Truth, he has the criterion for assessing all other teachings. So Clement could not think that a Christian can learn something essentially new in the field of faith in philosophical systems, since with the Gospel man was given all he needed to know about salvation" [4, p. 191-192].

At the same time, in the views of Clement, we can observe the development of speculative thought. Many aspects of his teaching correspond to generally accepted christological norms. Logos, according to Clement, "came to us from heaven", the Lord "entered" into the human body or "tied" Himself to it, embodied and thus became visible, creating his own human nature. Therefore, Christ is "the only one who is both God and man" [5, p. 36].

Some researchers have accused Clement of docetism for the assertion that Christ was not an ordinary person with a physical train, which it inherited, but criticism of this kind does not prove the influence of these ideas in his Christology. Other opponents express reservations about the recognition of the existence of human soul and mind in Christ, contrary to Christian doctrine. The representation of Christ, according to Clement, in this manner arises through the way of His representation in the Greek ascetic ideal liberated from passions.

Clement's Christology clearly shows the influence of philosophy and Greek culture on his views. This affinity is especially noticeable in his work "Pedagogy". For Clement, the life of Jesus Christ is a perfect example of Christianity, but when he propagates the rules and rules of Christian behavior, he concludes that the ethics of the Stoics has a dominant influence on the moral views of believers [6, p. 102]. In his interpretation, Jesus is the ideal of a wise man, so it is sinful to confront the common sense in which Logos gave people. By its nature, the ethics of the Stoics is close to Christian morality through a common source of origin. Thus, Clement deliberately gives the doctrine of the ethics of the Stoics, imbued with Platonism.

The dominant position in the christological question in the East belonged to Origen, the prominent theologian of the Alexandrian school. His main works on Christology were "On Principles" and "Against Kels". The source of the theological doctrine of Origen was the Bible, at which he refers in debates with the Gnostics and the Jews. He interprets this book in accordance with the principles of allegorical and typological exegesis and devotes not only one critical-theological work. Scripture and

tradition were for Origen the starting point of the theological outlook. He presented a systematic presentation of the doctrine in the dogmatic work “Basis”, where he revealed the main formulas and concepts of God, cosmology, christology, soteriology, anthropology, ecclesiology, and the Holy Scripture as the source of faith. In the doctrine of the Trinity, the influence of subordinationism is observed, but Origen emphasized the eternity of Logos and his unity with the Father.

However, Origen was not limited by the Bible in his doctrine, he freely guided by Greek philosophy. It is impossible to unambiguously determine the limits of the influence of ancient authors on the process of forming the outlook of Origen, but he possessed knowledge of the philosophical and doctrinal positions of different systems, based on the main doctrines of theology of Plato, which he manifested in his cosmology. He considered Cosmos as a living organism, imbued with the spirit of Logos, whose role is similar to the Platonic cosmic soul. Origen recognizes the existence of many other living beings with the honorable place of stars. The cosmos had a beginning and will have an end, after which there will be new worlds [6, p. 105]. Origen’s theory of the souls pre-existence, created out of time was also borrowed from Plato. The Plato conception of the fall of Adam’s souls and their imprisonment in the body had a significant impact on Origen’s Christology. He believes that the Logos could be united with the body through the mediation of the human soul.

Origen’s Christology is inextricably linked with his doctrine of the Holy Trinity, which, in the opinion of many scholars, did not go beyond the limits of the orthodoxy of the before Nicaean period. On this occasion, it was noted that the conception of “the doctrine gives the full right to recognize Origen in this part of the dogmatic system as the spokesman of the universal church faith, but some places are very original and courageous, which corresponds to his unusual and original mind” [7, p. 176]. Despite this characteristic of Trinitarian views of Origen, his beliefs within this context have always been subject to different interpretations that are often contradictory.

Some scholars suggest that Origen became a hostage to anti-Trinitarian ideas of the monarchy, which found a kind of interpretation in the christological system of the thinker. However, as an opponent of such views and constantly discussing the subject, Origen often emphasized the differences between the Trinity Persons, considering it necessary to understand the independent existence of each Hypostasis. At the same time, he introduces new terms for the disclosure of his position, which in the future will enrich the terminology of theology. According to Origen, the God-Father is a self-conscious Person as a Hypostasis. The son is also inspired by the wisdom of God and differs from the Father, because he is an independent Hypostasis. The Holy Spirit is also a Hypostasis. Together they form the original Trinity. Divinity is inherent only to these three Hypostases. Only the Trinity - the Father, the Son and the Holy Spirit are the source of all holiness [5, p. 192]. Three Hypostases and one Trinity are the formula

that was originally proclaimed by Origen and became an integral part of Christian theology. All three Hypostases belong to the divine sphere, but this affiliation does not make them either united or equal.

The central idea of Origen's Christology is revealed in his statement: "The Word of the Father, the Wisdom of God is contained in a limited in size man who appeared in Judea, descended into the womb of a woman, was born as a baby and cried as babies cry" [5, p. 37]. An integral part of the thinker's Christology is the theory of the origin of the soul, which caused a lot of criticism due to the contradiction and inconsistency of the positions of its author. Stopping on the problem of the origin of souls who did not receive the theological substantiation, Origen was forced to focus on three basic Hypotheses of his time: "traditionalism" (the soul comes from another soul at the time of conception), "creationism" (the creation of the soul by God) and "pre-existentialism" [9, p. 18-21]. From all these hypotheses, he built his theory, which contradicted the Christian outlook the most.

According to this theory, before the creation of the world God created «souls» in the integrity and unity with each other, giving them freedom of will. In his view, one of many such souls, which was intended for man-Jesus, was from the very beginning connected with Logos by a mystical connection, burned with love and the aspirations of justice. Other souls, with the freedom of the will, were deprived of God, instead of harmony, they led to a fall that affected their bodily envelope, generating an ethereal flesh. Origen assumed that «God created the fullness of intelligent beings and they are primarily the completeness of the limited disembodied spirits, in comparison with man, but actually embodied in absolutely the same thin and pure bodies, establishing their natural limitations and differences from the Creator – the Spirit of infinite and absolute» [10, c. 291-292].

Critics of Origen note that the thesis of the human body as punishment for the soul is incompatible with the Christian outlook. However, some researchers deny the existence of such a statement in the teachings, pointing to the controversial and contradictory nature of his thoughts. For example, in one place, «Against Kels» he notes: «The unclean in the proper sense is that which comes from sin. The nature of the body is not unclean, but physicality itself is not, by its nature, related to sin - this source and root of impurity» [11, p. 629]. However, in the same work it is noted that «the spirits who committed the crime in front of the true God and the angels of heaven,» «were thrown from heaven, and now they stretch their existence in the bodily envelope and earthly impurities» [11, p. 781].

Thus, according to Origen, as a result of separation from God, there appear human souls which have become indifferent in their love for Him and His contemplations. However, one soul, due to the completeness of its contemplative endeavor, remained inextricably linked with Him. Some scholars criticize Origen because of the illogical

and contradictory nature of this theory, since the rediscovering «mind» of Christ can not, according to his concept, be called «soul» because he «did not cool» in love with God. To justify his theory, Origen refers to the verse from the Gospel: «And whoever is joined with the Lord becomes one spirit with Him» (1 Corinthians 6.17) as evidence from the Holy Scripture that this soul of «one spirit» is Logos. Such a combination of the soul with Logos, determined its affiliation with the body, as an ideal meeting place for the infinite Word with a finite human nature. Therefore, when the Word was born from the Mary as a pure body created by the action of the Holy Spirit, the Divine and human nature are inextricably joined. According to Origen, it was natural that, in conjunction with the body with which the Deity merged, it could be called the Son, the Power and the Wisdom of God, because it merged and penetrated by Those who in fact is the Son of God [8, p. 192]. His understanding as the Son of Man who was born and died is natural.

Origen explains the doctrine of incarnation through the theory of the mediating role of the human soul of Christ, which is its basis. On the one hand, he emphasizes the duality of His nature, speaking of the humanity and divinity of Christ, and of «His divine and human nature,» as well as of His «hypostasis» as a man and of His «hypostasis» as the Only Begotten [5, p. 38]. According to Origen, the divine and human nature in Jesus Christ are united through marital love. It is the «perfection of love» that makes this combination indissoluble and is the main sign of Christ, which determines all his virtuous deeds described by the apostles in the Gospels.

Origen's philosophical concept provoked criticism and accusation in docetism, admitting the idea that «the soul of Christ the Savior for a certain time is cooled, made capable of being united with the body, and then it returns to spiritual purity, to its merger with the Word, and after the remission all human disappears in the person of the God-Son: Word remains in harmony with the perfect spirit. Human nature in its entirety does not have eternal continuation in God's hypostasis. Accordingly, Origen's concept expresses the inner essence of docetism, which in the doctrine displayed on human nature under the influence of Platonic philosophy» [10, p. 280]. Other scholars believe that docetism in Oriental Christology is determined by his statement about «the flesh of Christ, which had the ability to perceive the people who surrounded it, in different forms, in accordance with the physical and spiritual view» [12, p. 391]. Thus, in the Christological views of Origen, the combination of two ideological systems – Christian and Platonic-Gnostic, which are internally incompatible with one another, was expressed.

Thus, based on traditional scientific knowledge, Origen, with his own terminology, explained the act of incarnation. However, the key point of his conception is the statement that will serve to Christian theologians and which will enter the Creed of faith in the unity of God-man in the Word itself. The thinker was convinced of the in-

tentional adoption of the human soul and body by Christ to save the integrity of human nature. Proceeding from the fact that the soul is fully subject to Logos and nature of Logos was the determining factor in Christ, Origen formulated the Christological conception through which Logos emanates and manages the human nature. In his view, the human soul was fully covered and filled with God's wisdom, kindness, truth and life. Therefore, Word became a controlling factor.

Consequently, Origen did not consider the participation of the Son in human nature as significant one. He was convinced that ordinary Christians are tied to the human nature of Christ, but a real Gnostic, which differs from others with true spiritual progress and penetrating intelligence, tends towards Logos, the authentic life of the soul, from this state, it departed at the beginning. Just as in Christ the human soul is united with Logos, so man receives grace in the process of his perfection, because the possibility of completing this person «from the beginning through the perfection of the image, the absolute same image, it must receive in the end itself through the act» [11, c. 323]. Thus Origen for the first time introduces the concept of «God-man». In this case, the Alexandrians attempted to formulate the doctrine of a perfect person unknown to antiquity [11, p. 390]. At the same time, Origen admits that the salvation of believers depends on the suffering and death of Christ. Christ frees them from the power of Satan by deceit. He offers himself Lucifer as a ransom, and he accepts it, not knowing that he will not be able to hold Christ in his power. The death of Christ is presented as a victim of sin and a need for reparation. The relaxing influence of Logos extends beyond the limits of life. Not only people, but all souls, including Satan and his evil angels, are brought under the action of redemption.

Thus Origen's views caused many discussions during his lifetime, and subsequent generations of theologians at some points thought that they were incompatible with Christianity. The Christian environment in which he lived did not change his Greek composition and style of thinking. Trying to respond to the accusations of the Gnostics by Christian ideas, he could not escape the influence of his opponents, which was clearly reflected in the doctrine of christology.

REFERENCES

1. Sellers R., *Two Ancient Christologies: A Study in the Christological Thought of the Schools of Alexandria and Antioch in the Early History of Christian Doctrine*. London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1940, 264 (in Eng).
2. Mak-Hrat A., *Vvedeniie v khristianskoie bohoslouie*. Odessa: Bohomysliie: Bibliia dlia vsekh, 1998, 493 (in Russ).
3. Neymeyr U., *Die christlichen Lehrer im zweiten Jahrhundert: ihre Lehrtätigkeit, ihr Selbstverständnis und ihre Geschichte: Ihre Lehrtaetigkeit, Ihre Geschichte*. Leiden: Brill, 1989, 279 (in Germ).
4. Plotnikov V., *Istoriia khristianskoho prosveshheniia v ieho otnosheniakh k drevnei hreko-rimckoi obrazovannosti: ot nachala khristianstva do Konstantina Velikoho*. Moskva: URSS: LIBROKOM, 2011, 274 (in Russ).

5. Moskalyk Ya., *Narys khrystolohochnoii doktryny. L. Vyd.vo LBA. Svichado, 1998, 88 (in Ukr).*
6. Valko V., *Pervisne khrystyianstvo. Lviv. Misioner, 1997, 175 (in Ukr).*
7. Yelenskii F., *Ucheniie Orihena o Bozhestve Syna Bozhiia I Dukha Sviatoho I ob ot-noshenii Ikh k Bohu Ottsu. SPb. Tip. Yelenskoho, 1879, 176 (in Russ).*
8. Posnov M., *Istoriia Khristianskoi Tserkvi, do razdeleniia Tserkvei 1054 h. Briussel. Zhizn s Bohom, 1964, 614 (in Russ).*
9. Malevanskii H., *Dohmaticheskaiia sistema Orihena. Trudy Kiievskoi dukhovnoi aka-demii. Kiiev, 1870, 3, 8-82 (in Russ).*
10. Snehirev V., *Ucheniie o Litse Hospoda Iisusa Khrista, v trekh pervykh vekakh khris-tianstva. Kazan. Universit. tipohr., 1870, 299 (in Russ).*
11. Orihen. *O nachalakh. Protiv Tselsa. nauchnoie izdaniie. SPb. Bibliopolis, 2008, 792 (in Russ).*
12. Orlov A., *K kharakteristike khristolohii Orihena. Bohoslovskii vestnik, 1909, 7/8, 370-394 (in Russ).*

УДК 336.142.2(574)

Н.К. ШАЙХАНОВА

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ МЕЖБЮДЖЕТНЫХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ БЮДЖЕТАМИ РАЗНЫХ УРОВНЕЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Проводимая в жизнь бюджетная политика в Республике Казахстан строится в последние годы на повышение сбалансированности межбюджетных отношений. В бюджетной системе республики произошли определенные изменения, касающиеся структуры доходов и расходов бюджета, источников финансирования его дефицита. Тем не менее, система межбюджетных отношений находится еще на стадии становления и до сих пор продолжаются поиски нахождения оптимального механизма, с учетом особенностей социально-экономического развития отдельных регионов страны.

Ключевые слова: Бюджетная система, межбюджетные отношения, распределение бюджетных ресурсов, финансовые ресурсы.

ҚАЗАҚТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘР ДЕНГЕЙДЕГІ БЮДЖЕТТЕРДІҢ АРАСЫНДАҒЫ БЮДЖЕТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында жүргізіліп жатқан бюджет саясаты бюджетаралық қатынастардың тепе-теңдігін жоғарлатуға бағытталған. Республиканың бюджет жүйесінде бюджет кірісі мен шығысының құрылымына, оның бюджет тапшылығын қаржыландыру көздеріне байланысты белгілі бір өзгерістер енгізілді. Дегенмен, бюджетаралық қатынастар жүйесі әлі де қалыптасу кезеңінде және әлі күнге дейін мемлекеттің жеке аймақтарының әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктерін ескере отырып, оңтайлы механизмін табу жолдары іздестіріліп жатыр.

Түйін сөздер: бюджет жүйесі, бюджетаралық қатынастар, бюджет ресурстарын бөлу, қаржы ресурстары.

PROBLEMS OF INTER-BUDGETARY RELATIONS BETWEEN BUDGETS
OF DIFFERENT LEVELS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The budget policy pursued in the Republic of Kazakhstan is being built in recent years to improve the balance of intergovernmental fiscal relations. In the budget system of the republic there have been certain changes concerning the structure of budget revenues and expenditures, sources of financing its deficit. Nevertheless, the system of inter-budgetary relations is still at the stage of formation and the search for finding the optimal mechanism is continuing, taking into account the specific features of the socio-economic development of individual regions of the country.

Keywords: Budget system, inter-budgetary relations, allocation of budgetary resources, financial resources.

Ведущую, определяющую роль в формировании и развитии экономической структуры любого современного общества играет государственное регулирование, осуществляемое в рамках избранной властью экономической политики. Одним из наиболее важных механизмов позволяющих государству осуществлять экономическое и социальное регулирование, является финансовый механизм, главным звеном которого является государственный бюджет. Именно посредством финансовой системы государство образует централизованные фонды и воздействует на формирование децентрализованных фондов денежных средств, обеспечивая возможность выполнения возложенных на государственные органы функций. Основу системы государственного регулирования социально-экономических процессов составляют отношения по поводу перераспределения доходов.

Государственный бюджет – это основной финансовый план формирования и расходования денежных средств, для обеспечения функций органов государственной власти. Он объединяет республиканский и местные бюджеты. Государственный бюджет, как основное звено финансовой системы, представляет собой централизованный денежный фонд, находящийся в ведении правительства, которое, реализуя, финансовую стратегию государства на конкретный период исторического развития осуществляет распределение бюджетных ресурсов. При этом формируется совокупность организационных структур по отдельным ресурсным направлениям, которая образует бюджетную систему.

Бюджетная система государства представляет собой совокупность особых экономических отношений, сформированных в бюджетном процессе с целью функционирования бюджетов различных уровней управления и Национального фонда РК. Единство представленных бюджетов обеспечено общей правовой базой, единым бюджетным устройством и единством бюджетных процедур формирования и использования средств бюджетов. Роль, место и значение финансовых, кредитных, бюджетных отношений в развитии государства очевидны, так как от состояния этих отношений зависит достижение оптимального уровня

таких макроэкономических показателей, как прирост валового внутреннего продукта, уровень безработицы и инфляции, состояние платежного баланса, валютного курса и других. В соответствии с действующим законодательством страны принципы построения современной бюджетной системы отражают все тенденции современного состояния бюджетного процесса в стране.

Проводимая в жизнь бюджетная политика в Республике Казахстан строится в последние годы на повышение сбалансированности межбюджетных отношений. Бюджетные отношения ориентированы на выполнение приоритетов, обеспечивающих максимальную концентрацию финансовых ресурсов на региональном уровне, и погашение государственного долга в целях накопления средств, для дальнейшего экономического роста. За последние годы в бюджетной системе республики произошли определенные изменения, касающиеся структуры доходов и расходов бюджета, источников финансирования его дефицита. Тем не менее, система межбюджетных отношений находится еще на стадии становления и до сих пор продолжают поиски нахождения оптимального механизма, с учетом особенностей социально-экономического развития отдельных регионов страны.

Для обеспечения эффективного государственного управления в целом по стране и всеми уровнями власти, а также рационального использования бюджетных средств, вопросы формирования межбюджетных отношений имеют огромное значение. Межбюджетные отношения в республике Казахстан формируются в рамках действующего законодательства и бюджетной системы. Вместе с тем, межбюджетные отношения несовершенны и не решают многих проблем регионов. Централизация финансовых средств в республиканском бюджете, наличие значительных встречных финансовых потоков между бюджетами всех уровней, дефицит местных бюджетов лишает местное управление возможности решать жизненно важные проблемы для населения.

В последние годы регионы получают все больше полномочий, однако этот положительный процесс не сопровождается соответствующим расширением финансовых возможностей. Вследствие этого переданные в ведение региональных властей права не реализуются полностью, что в свою очередь, обостряет социальную напряженность, усиливает противоречия между центральными и местными органами власти.

Проблемы межбюджетных отношений тесно связаны с процессами децентрализации государственной власти, разделением полномочий между центральными и местными органами управления, оказывают влияние на социально-экономическое развитие регионов и совершенствование системы внешнего финансового контроля на местном уровне. Вот некоторые из них:

- проблема несбалансированности бюджетов;

- проблема выравнивания бюджетной обеспеченности регионов, на основе повышения «прозрачности» распределения финансовой помощи и сокращения количества дотационных территорий;
- проблема взаимосвязи и взаимодействия государственных и муниципальных органов;
- проблема ответственности государства за последствия принимаемых решений.

За весь период проводилась огромная работа по совершенствованию бюджетного процесса, созданию адекватного механизма государственного финансового контроля и обеспечению прозрачности использования средств государственного бюджета на нужды общества. С начала 90-х годов в этом процессе можно выделить 4 этапа.

Первый этап – начало перехода к социально ориентированной рыночной экономике, придание самостоятельности частям бюджетной системы: республиканского и местных бюджетов.

Второй этап – начало экономического роста, заложены предпосылки для проведения активной экономической политики, стихийной децентрализации межбюджетных отношений, принятие Стратегия «Казахстан-2030».

Третий этап – изменения в системе взаимоотношений между уровнями бюджетной системы. В рамках бюджетной политики, направленной на обеспечение прозрачности расходования бюджетных средств, были сделаны значительные шаги по созданию эффективной бюджетной системы.

Четвертый этап – разработка среднесрочного бюджетного планирования, упорядочен процесс исполнения бюджета, усилены положения о системе контроля за использованием бюджетных средств, вводится механизм перечисления средств в Национальный фонд, вертикальная схема внутреннего контроля республиканского и местных бюджетов.

В настоящее время действующая в Казахстане система межбюджетных отношений не в полной мере обеспечивает решение задач и соблюдение принципов ее организации. Это вполне объективное положение, поскольку для создания четкой, удовлетворяющей всех участников бюджетного процесса, системы межбюджетных отношений необходимо наличие определенных условий. Однако процесс реформирования системы межбюджетных отношений продолжается и об этом свидетельствует принятие Концепции разграничения полномочий между уровнями государственного управления, призванной усовершенствовать систему межбюджетных отношений и введение в действие нового Бюджетного кодекса.

Действующий Бюджетный кодекс РК внес некоторые изменения в систему межбюджетных отношений, в механизм функционирования трансфертов

общего характера и целевых трансфертов. Согласно внесенным изменениям, при определении трансфертов общего характера учитываются наряду с налоговым потенциалом региона и численность потребителей государственных услуг в регионе и факторы, влияющие на расходы по предоставлению государственных услуг в зависимости от специфики того или иного региона. Объемы трансфертов общего характера подлежат изменению через каждые три года. Трансферты общего характера направлены на выравнивание уровня бюджетной обеспеченности регионов и обеспечение равных фискальных возможностей для предоставления гарантированных государством услуг в соответствии с направлениями расходов, закрепленными Бюджетным кодексом за каждым уровнем бюджета.

Следует отметить, что совершенствование системы межбюджетных отношений направлено на обеспечение их прозрачности и стабильности, а также самостоятельности каждого уровня управления в формировании, распределении и использовании бюджетных ресурсов. В первую очередь это связано с разграничением расходных полномочий на основе распределения функций между уровнями государственного управления, поскольку теоретически правильным считается определение ответственности за расходы и их общий объем. При этом закрепление доходных источников за каждым уровнем государственного управления устанавливается только законодательно, что соответствует унитарному характеру государственного устройства страны. Не менее важным является установление четкого, стабильного, охватывающего всю совокупность бюджетных взаимосвязей, но в то же время понятного для всех участников бюджетного процесса, механизма межбюджетного регулирования.

В соответствии с законом Республики Казахстан «О республиканском бюджете на 2017-2019 годы» [2], «Об объемах трансфертов общего характера между республиканским и областными бюджетами, бюджетами города республиканского значения, столицы на 2017-2019 годы» [3] трансферты общего характера на 2017-2019 годы были определены в таких объемах: бюджетные изъятия в 2017 году составят 238,6 миллиарда тенге; в 2018 году – 254,6 миллиарда тенге; в 2019 году – 287,8 миллиарда тенге; бюджетные субвенции в 2017 году составят 1 триллион 488,3 миллиарда тенге; в 2018 году – 1 триллион 573,3 миллиарда тенге; в 2019 году – 1 триллион 584,1 миллиарда тенге.

Анализ динамики объемов субвенций по областным бюджетам Республики Казахстан на 2017-2019 гг. показывает, что при сложившейся системе межбюджетных отношений, размеры субвенций и трансфертов имеют тенденцию к росту. Увеличение объемов субвенций и трансфертов в регионы, показывают отсутствие стимулирующих факторов к росту самостоятельности местных властей при формировании доходов местных бюджетов. К примеру, в доходной части местных бюджетов Южно-Казахстанской области трансферты

составляют около 80% всех доходов, а собственные доходы – налоговых и неналоговых поступлений составляют всего 20%, а в Кызылординской области в 2017 году размеры трансфертов составляют 94,4% доходов областного бюджета (собственные доходы 168,2 млрд тг., тогда как трансферты из республиканского бюджета 158,8 млрд тг.) [4]. Даже, в такой промышленно развитой, в части экономического потенциала, Восточно-Казахстанской области, размер трансфертов в 2017 году составит 204,8 млрд тг. или 81,7% от общих поступлений в областной бюджет Восточного Казахстана [5]. Это в свою очередь является отрицательным фактором оценки экономико-финансового потенциала региона для определения инвестиционной привлекательности зарубежными инвесторами.

Таблица 1 – Объемы субвенций в областные бюджеты на 2017-2019 гг. (млрд тенге)

№	Области	2017 г.	2018 г.	2019 г.
1	Акмолинская	98,8	104,0	104,5
2	Актюбинская	52,1	56,3	55,8
3	Алматинская	149,3	156,0	153,7
4	Восточно-Казахстанская	154,2	163,2	163,9
5	Жамбылская	148,9	158,0	161,9
6	Западно-Казахстанская	47,5	50,8	51,4
7	Карагандинская	98,9	103,9	100,7
8	Костанайская	103,5	108,9	110,2
9	Кызылординская	130,5	137,1	137,2
10	Павлодарская	43,9	46,8	46,1
11	Северо-Казахстанская	91,6	95,7	96,3
12	Южно-Казахстанская	368,7	392,3	402,3
	Всего:	1488,3	1573,3	1584,1

Данная проблема межбюджетных отношений в Республике Казахстан, где в доходной части местных бюджетов трансферты занимают большую долю от всех доходов, является результатом неоправданной меры централизации по управлению государственными финансами. Это в свою очередь препятствует осуществлению экономической политики государства по децентрализации государственного управления финансами, ограничивает самостоятельность и инициативу местных органов власти.

Тем не менее следует отметить, что действующая в настоящее время система распределения доходов и расходных полномочий между уровнями бюджетов имеет ряд преимуществ перед предшествующими системами. Например,

обеспечено четкое распределение доходных источников без расщепления каждого вида налога между республиканским и местными бюджетами и разграничены направления их использования. Установлены единые для всех регионов разграничения доходных и расходных полномочий, исключая индивидуальные льготы и привилегии для отдельных регионов.

В то же время анализ ситуации в системе межбюджетных отношений показывает, что система межбюджетных отношений в Казахстане имеет и другие недостатки, вот некоторые из них:

- отсутствие в распоряжении сельских акимов бюджетных средств;
- изменение прогнозных параметров местных бюджетов местными исполнительными органами в одностороннем порядке;
- стремление местных исполнительных органов к занижению доходной базы при согласовании прогнозных параметров;
- рост административных расходов и др.

Проблема межбюджетных отношений давно изучается в государственных органах, в научных кругах и в прессе. Однако до создания стройной системы межбюджетных отношений в Казахстане все еще далеко. Основные дискуссии в последние годы сосредоточены на упорядочении межбюджетных отношений между республиканским бюджетом и бюджетами областей и в меньшей степени на уровне областных и нижестоящих бюджетов (бюджетов районов и городов). Это, конечно, не обеспечивает комплексного подхода к решению проблемы.

На современном этапе развития страны, исходя из необходимости дальнейшего повышения эффективности государственного управления, приоритетными становятся вопросы более четкого разграничения функций между всеми уровнями власти, переноса центра проведения реформ на нижние уровни местного государственного управления. Распределение функций между областным, районным (городским) и сельским уровнями власти на сегодняшний день предоставлено областному уровню и зачастую принимает централизованную схему управления. То есть переданные из центра полномочия остались на областном уровне, что не в полной мере соответствует идеологии проводимых реформ. Районный, городской и сельский уровни власти должны стать более самостоятельными и ответственными в решении задач местного значения, их права, обязанности и ответственность должны быть четко урегулированы на уровне законодательных актов.

В связи с этим завершение административно-бюджетной реформы является важнейшим условием обеспечения дальнейшего поступательного и устойчивого развития государства. Отнесение тех или иных функций к тому или иному уровню государственного управления должно осуществляться на основе постоянного функционального анализа. Выполнение государственных функций

должно быть максимально приближено к населению с целью обеспечения эффективности использования трудовых и материальных ресурсов государства и прозрачности использования бюджетных средств.

Совершенствование системы межбюджетных отношений было направлено на достижение баланса интересов центра и регионов, повышение заинтересованности нижестоящих уровней государственного управления в экономическом развитии регионов и обеспечение стабильности поступлений в местные бюджеты. Вместе с тем, исходя из необходимости адаптации к быстроизменяющимся социально-экономическим условиям и новым функциональным потребностям, также требуется дальнейшее совершенствование системы государственного управления, правовых и финансовых основ ее функционирования.

Целью реформирования межбюджетных отношений в Казахстане должен выступать не кардинальный пересмотр всей системы перераспределения расходных и доходных полномочий, которые были закреплены в Бюджетном Кодексе Республики Казахстан. При определенных условиях существующее распределение обязательств может быть сохранено, реформирование же должно быть направлено на достижение оптимального соответствия уровня расходов их финансированию. Это позволит впоследствии сконцентрировать внимание на увеличении эффективности совокупных расходов бюджетной системы и повышении качества их администрирования. Что касается разграничения доходов внутри бюджетной системы, то в мировой практике известны несколько способов:

- четкое разграничение конкретных видов налогов по уровням государственного управления, в результате все налоговые платежи подразделяются на общегосударственные и местные;
- разделение (квотирование) доходных поступлений от налогов путем закрепления за каждым уровнем управления конкретной доли налогов в пределах единой ставки налогообложения;
- установление местных надбавок к общегосударственным и местным налогам.

Бюджетная практика рассмотренных стран показывает, что ни одной из них не удавалось обеспечить разграничение доходов между звеньями бюджетной системы каким-то одним способом, всегда применялась их комбинация.

Следуя вышесказанному, в рамках Казахстана практика других стран в части построения модели межбюджетных отношений должна быть адаптирована с учетом сложившейся экономической ситуации и национального законодательства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бюджетный кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями на 11.07.2017): Закон Республики Казахстан: [Электронный ресурс] // от 4 декабря 2008 года N 95-IV.
2. О республиканском бюджете на 2017-2019 годы: Закон Республики Казахстан: [Электронный ресурс] // от 29 ноября 2016 года №25-VI.
3. Об объемах трансфертов общего характера между республиканским и областными бюджетами, бюджетами города республиканского значения, столицы: Закон Республики Казахстан: [Электронный ресурс] // от 29 ноября 2016 №24-VI ЗРК.
4. Официальный интернет - ресурс Акимата Кызылординской области: [Электронный ресурс] // <https://e-kyzylorda.gov.kz>
5. Областной бюджет Восточно-Казахстанской области на 2017-2019 гг.: [Электронный ресурс] // www.econvko.gov.kz

REFERENCES

1. *Bjuzhjetnyj kodeks Respubliki Kazahstan s izmenenijami i dopolnenijami na 11.07.2017, Zakon Respubliki Kazahstan, Jelektronnyj resurs, ot 4 dekabrja 2008 goda, 95, IV (in Russ).*
2. *O respublikanskom bjudzhetе na 2017-2019 gody, Zakon Respubliki Kazahstan, ot 29 nojabrja 2016 goda, 25, VI (in Russ).*
3. *Ob ob'emah transfertov obshhego haraktera mezhdu respublikanskim i oblastnymi bjudzhetami, bjudzhetami goroda respublikanskogo znachenija, stolicy. Zakon Respubliki Kazahstan, ot 29 nojabrja 2016, 24, VI ZRK (in Russ).*
4. *Oficial'nyj internent resurs Akimata Kyzylordinskoj oblasti. <https://e-kyzylorda.gov.kz> (in Russ).*
5. *Oblastnoj bjudzhet Vostochno Kazahstanskoj oblasti na 2017, 2019 gg. www.econvko.gov.kz (in Russ).*